

Rad preko studentskih ugovora - iskustva apsolvenata

Grujić, Gloria

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:083872>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za sociologiju

Rad preko studentskih ugovora – iskustva „apsolvenata“

Diplomski rad

Gloria Grujić

Mentorica: doc.dr.sc Petra Rodik

Zagreb, rujan 2018.

Zahvaljujem doc.dr.sc Petri Rodik na povjerenju, savjetima, blagonaklonom razumijevanju odgađanja i nenametljivom mentorstvu.

Hvala svim kazivačicama i kazivačima na iskrenim, otvorenim i gorko – slatkim reminiscencijama.

Posebno se zahvaljujem Izvoru Rukavini na ustupljenom najdražem mu diktafonu i drugim sredstvima za rad, te pozornom slušanju i podršci tijekom cijelog procesa istraživanja i pisanja. Bez dobre Izvorinkine manjade za vrijeme mog ne jedenja, ne bi bilo ovog diplomskog.

Posljednja zahvala ide mojim sidrima i lukama, najviše mojoj sestri Jeleni.

Sažetak

Rad se bavi jednom dimenzijom nejednakosti u obrazovanju: fenomenom studija uz rad, kojeg tretira kao važan aspekt u razumijevanju cijelog niza manifestacija vezanih uz socijalnu isključivost visokoškolskog obrazovanja. Studiranje uz rad fenomen je potaknut gospodarsko-političkim promjenama čiji se razvoj promatra u lokalnom tranzicijskom kontekstu. Primarna nakana ovog teksta je detekcija fenomena kroz življena iskustva studenata i studentica koji/e rade. Stoga je problematika studija uz rad ispitana kvalitativnim metodama istraživanja. Individualna iskustva opisana su glasovima studentica i studenata nižeg socioekonomskog statusa koji rade ili su radili/e radi pokrivanja osnovnih životnih i studijskih troškova. Kazivači/ice su se tijekom diplomskog studija uključivali u intenzivni rad (preko 20 sati tjedno) – tijekom i izvan predavanja zbog samofinanciranja. Nalazi dobiveni polustrukturiranim dubinskim intervjuima jesu neki relevantni obrasci fenomena „rada da bi se studiralo“ u kontekstu studentskog tržišta rada. Studentsko tržište rada karakterizira visoka nesigurnost, male satnice i loši uvjeti rada, te se njegov ugovorni oblik opisuje pojmom nestandardnog oblika zapošljavanja. Nestandardni oblici zapošljavanja sa sobom nose mnoštvo nepovoljnih karakteristika koje posebice nisu regulirane u studentskom radu, budući da sam ne spada pod uobičajene mehanizme tržišta rada. Usljed takvih uvjeta na studentskom tržištu rada tematskom analizom izlučili smo obrasce percipiranja posljedica intenzivnog radnog iskustva na tijek i ishode studiranja „apsolvenata“¹ Sveučilišta u Zagrebu.

Ključne riječi: rad uz studij, radnička prava, studentska prava, tematska analiza, kvalitativno istraživanje

---

¹ Pojam apsolvant stavljen je pod navodne znakove, budući da apsolvatura ne postoji više kao takva, nego se koristi kao izraz za školovanje izvan nominalnog trajanja studija. Relativnost statusa „apsolventa“ pokazala se i u uzorku. Još jedan razlog takvog poimanja jest i kolegijalna sugestija Etičkog povjerenstva Odsjeka za sociologiju o izmjeni naziva ili detaljnijem objašnjenju što aposlvatura kolokvijalno označava.

1.	Uvod.....	5
1.1.	Cilj rada.....	7
1.2.	Svrha rada.....	8
2.	Teorijski okvir rada.....	9
2.1.	Raznolikost socioloških paradigmi u proučavanju obrazovanja.....	9
2.2.	Objašnjenja socijalnih nejednakosti teorijom „kulturne reprodukcije“ - posjedovanje posebnih karakteristika	10
2.3.	Klasno distribuirana nejednakost u obrazovanju – razvodnjeni indikatori... 12	
2.3.1.	Klasa kao „otvorena rana“ - emocionalna politika klase	13
2.3.2.	Sociološki uvidi u emocije.....	15
3.	Političko-ekonomski kontekst raširenosti fenomena studija uz rad.....	17
3.1.	Odakle dolazimo? Što smo? Kamo idemo?	17
3.2.	Obrazovanje kao javno dobro	19
3.3.	Izvidnica u relevantne dokumente o „socijalnoj dimenziji“ obrazovanja u Bolonjskom sustavu	20
3.4.	Kvaka 22 - studentica ili radnica: višestruke posljedice rada uz studij.....	21
3.5.	Rad preko studentskog ugovora - atipični oblici zapošljavanja i nevidljivost studentskog rada.....	23
4.	Model konflikta i model facilitacije rada i studija	27
5.	Istraživanje radnog iskustva „apsolvenata“ Sveučilišta u Zagrebu	29
5.1.	Metodologija	29
5.2.	Uzorak	30
5.3.	Istraživačka pitanja i teze	32
5.4.	Mehanizam međudnosa rada, studija i privatnog života	33
5.4.1.	Obrazac "rada da bi se studiralo" - faktori nepovoljnog međudnosa rada, studija i slobodnog vremena	35
5.5.1.	Rad	35
5.5.2.	Studij.....	53
5.5.3.	Privatni život.....	62
5.5.4.	Afektivna dimenzija procesa međudnosa rada, studija i privatnog život..	65
5.6.	Obrazac "rada da bi se studiralo" - faktori povoljnog međudnosa rada i studija.....	67
5.6.1.	Rad	67

5.6.2. Razumijevanje radnog iskustva kao stjecanje kapitalâ i uloga u budućnost	73
5.6.3. Institucijske karakteristike koje olakšavaju studij uz rad.....	74
6. Rasprava.....	75
7. Zaključak.....	79
8. Literatura:.....	81
9. Dodatak.....	85

1. Uvod

Jedno od temeljenih deklarativnih konstitutivnih načela nacija–država unutar Europske Unije jest princip jednakosti šansi. Princip jednakosti šansi primijenjen na sustav obrazovanja znači da svatko ima jednako pravo na kvalitetno obrazovanje, te da sposobnosti pojedinaca izražene u obliku individualnih obrazovnih postignuća, a ne društvenog podrijetla odlučuju o poziciji koju osoba zauzima u društvu. Unutar europskog konteksta visokoškolskog obrazovanja (EHEA- European Higher Education area and Bologna Process)² primjena toga principa služila bi promijeni širih društvenih okolnosti koje služe segregaciji, diskriminaciji i povećanju socijalnih razlika u cilju postizanju veće društvene jednakosti i društvene pravde.

Mnogostrukost socioloških perspektiva i metoda istraživanja ovog proklamiranog cilja donekle odražavaju realne konfliktne tendencije i polarizirane odnose u shvaćanju obrazovanja i obrazovnih sustava. S obzirom na značaj sociološke analize nejednakosti u obrazovanju kao važnog preduvjeta za razumijevanje studija uz rad i tržišta rada primjećuje se manjak radova koji se bave istraživanjem ovog fenomena iz perspektive samih studenata i studentica u Republici Hrvatskoj. Ipak, raznovrsnost znanstvenih disciplina i multidisciplinarna posvećenost tematici statusa obrazovanja u današnjem društvu, barem na simboličkoj razini, ukazuju na duboku prožetost i isprepletenost najšire palete političkih, gospodarskih i kulturalnih dimenzija s različitim perspektivama o funkcioniranju reprodukcije nejednakosti u sustavima obrazovanja.

U radu prvo izlažem pregled socioloških perspektiva koje obrazovanje gledaju kroz njegovu funkciju ojačavanja klasnih i statusnih nejednakosti - kao instrument kapitalizma, tj. interesa određenih društvenih skupina za održavanjem *statusa quo*. Ono što se želi postići i „obećava se“ diplomom jest uzlazna socijalna mobilnost, tj. poboljšanje vlastitih životnih uvjeta. Spomenute teorije dio su konfliktnih perspektiva koje se bave deideologizacijom i demistifikacijom mita o automatizmu socijalne mobilnosti prolaskom kroz visokoškolsko obrazovanje.

---

²EHEA- European Higher Education area and Bologna Process (URL: <http://www.ehea.info/>, posljednji put pregledano 20. rujna 2018.)

Slijedi određivanje glavnih pojmova i sagledavanje faktora koji utječu na diskriminaciju u obrazovanju, kroz pregled literature i istraživanja (sociološke paradigme, klasa, emocije i klasa, emocije).

Nadalje, izlažem relevantna empirijska istraživanja koja se koncentriraju na problematiku ulaska, pohađanja i završavanja školovanja strukturalno ugroženih pojedinki i pojedinaca (Doolan 2013, File, J. I dr., 2013, Eurostudent, 2011, 2014., Kosi, T, 2013.). Prikazujem prethodne spoznaje o odnosu socijalnih razlika i studiranja u kvantitativnim istraživanjima o studiranju u Republici Hrvatskoj (File, J. i dr., 2013, Eurostudent, 2011, Eurostudent, 2014). Izdvajam sociodemografske i socioekonomske faktore koji značajno utječu na produljenje nominalnog trajanja studija, uzrokuju slabija akademska postignuća te utječu na psihofizičko zdravlje studenata/ica po nalazima najvećeg istraživanja na razini Europske Unije: Eurostudenta³.

Na kraju teorijskog okvira rada nalazi se model rada uz studij preuzet i prenamijenjen za potrebe ovog istraživanja iz kvantitativnih istraživanja posljedica rada na studiranje na anglosaksonskom području. Model je adaptiran kao dio protokola koji se bavi olakšavajućim i otežavajućim faktorima koji utječu na međudnos studija i rada.

Drugi dio rada bavi se okolnostima koje su dovele do trenutnog političko-ekonomskog konteksta raširenosti fenomena studija uz rad.

U trećem dijelu izlažem samo istraživanje radnog iskustva. Za konstrukciju polustrukturiranog dubinskog intervjua izlučili smo varijable koje smo *a priori* u nacrtu istraživanja odredili kao relevantne za ovu specifičnu temu, a u skladu s navedenim teorijskim i istraživačkim pretpostavkama koje su u skladu s konfliktnim perspektivama, djelomice se vežu na teorije kulturne reprodukcije, te se ponajviše oslanjaju na empirijska istraživanja hrvatskog visokoškolskog obrazovanja.

---

³ „EUROSTUDENT projekt odnosno međunarodno istraživanje o kvaliteti studentskoga života kojemu je glavi cilj prikupiti podatke o socijalnoj dimenziji visokog obrazovanja u državama članicama Bolonjskoga procesa. Pokrenut je u svrhu unapređenja socijalne dimenzije visokog obrazovanja kako bi se politike za unapređenje temeljile na pouzdanim podacima, a provodi se u 30 od 47 zemalja Europskoga prostora visokog obrazovanja (EHEA).“ (URL: <https://mzo.hr/hr/rubrike/eurostudent>)

1.1.Cilj rada

Cilj ovoga rada je rasvijetliti specifična iskustva obrazovno ranjivih skupina studenata/ica koji/e rade, te rasvijetliti odnos socijalnih razlika i rada tijekom studija na ishode studiranja. Rad utječe na produljenje nominalnog trajanja studija, lošije ocjene, visoku stopu odustajanja od studija itd. Obrazovna iskustva studenata u radu promatramo kao jedan od važnih mehanizama perpetuiranja postojeće hijerarhije u kojima se zadovoljavaju potrebe privilegiranih skupina. Usredotočenost na radno iskustvo studenata čije životne okolnosti i osobne karakteristike mogu otežavati uspjeh u studiju. Nadamo se da će ovaj rad doprinijeti dosadašnjoj literaturi. Njegova moguća vrijednost jest pogled u procese studiranja i rada studentica i studenata u posljednjih desetak godina, kada su se unutar bolonjskog sustava i šireg tranzicijskog gospodarsko političkog konteksta događale značajne društvene promjene. Znanstvena istraživanja društvenih nejednakosti u visokom obrazovanju u Hrvatskoj do sada su uglavnom bila kvantitativna. Sveobuhvatno istraživanje *Eurostudenta* ističe se zbog identificiranja obrazovno ranjivih skupina, konteksta njihovog pristupanja visokom obrazovanju te sumiranje čimbenika koji povećavaju socijalne razlike te utječu na tijek, ishode i trajanje studija na populaciji. Ovo istraživanje nadopunjuje te nalaze jer glasovima studenata/ica radnika ilustrira što znači biti pripadnik ranjive skupine u kontekstu studentskog radnog iskustva. Opisujući svoja iskustva s raznim akterima (poslodavcima, akademskim djelatnicima) i institucijama (studentski centri za posredovanje između studenata-radnika i poslodavaca) pruža nam se uvid u karakteristike studentskog tržišta rada, a koje nisu ispitane kvalitativno.

1.2.Svrha rada

Sociologijskom perspektivom temi nadamo se doprinijeti promišljanju socijalnih razlika i njihovih manifestacija u visokoškolskom obrazovanju. Nadamo se da će rad poslužiti sljedećim generacijama studenata i studentica koji/e rade kao poticaj da se organiziraju i sudjeluju u kreiranju pravednijih državnih politika kod osmišljavanja budućih modela studentskog rada. Stoga ga pridružujemo zahtjevima i težnjama za drugačijim modelima studentskog rada koji obuhvaćaju heterogene potrebe studentskog radnog tijela.

Nadalje, znanstveno-sociološki cilj rada jest naglasiti potrebu uključivanja širokog dijapazona socioloških perspektiva ne bi li se bolje razumjelo nejednakost u obrazovanju. Doseg i obuhvat (zahvat) sociologijske teorije pruža neizmjenno relevantan izvor znanja i shvaćanja dugoročnih negativnih implikacija na društvene procese u slučaju jačanja dosadašnjih trendova.

Metodološki doprinos je eventualni poticaj na daljnje razvijanje kvalitativnih pristupa u istraživanjima društvenih fenomena. Izbor kvalitativne tematske analize proizlazi iz osobnog stava kako znanje nije vrijednosno neutralno, te se samim opisom procedura, pozicioniranjem autorice (u ovom slučaju), objašnjenjem izbora naglasaka i tema, te iskazima sudionika zajednički konstruira znanje i značenje terena. Takozvani pristup „odozdo“ prikazuje iskustva, značenja i realitete društvenih aktera njihovim riječima. Uključivanje glasova aktera u proizvodnju znanja o određenim fenomenima zbilja se ne unificira autoričinim glasom, nego joj se dozvoljava mnogoznačnost i slojevitost. Treba ipak napomenuti kako je sama selekcija i interpretacija podataka pristrana i konstituirana na temeljima prethodnih znanja koja mogu biti hegemoni, opresivna itd. Stoga, treba imati na umu, da je nemoguće obuhvatiti i biti „pošten“ prema svim „iskazima“, te je ovaj rad nužno ograničen mojim predrasudama, neznanjima i okvirima unutar kojih sam intelektualno i emocionalno stasala.

2. Teorijski okvir rada

2.1. Raznolikost socioloških paradigmi u proučavanju obrazovanja

U sociološkoj teoriji postoje tri glavne perspektive koje opisuju značaj obrazovanja u društvu. Za funkcionalističku teoriju nekoliko je ključnih funkcija obrazovanja: socijalizacija, socijalna integracija, socijalni status, socijalna i kulturna inovacija. Latentne funkcije uključuju brigu o djeci, stvaranje socijalnih mreža, itd. Iz perspektive konfliktnih teorija, obrazovanje promiče društvene nejednakosti kroz korištenje raznih mehanizama praćenja i kontrole učenika, te promoviranja određenih oblika znanja, vještina i stavova. Također, škole se razlikuju po svojim resursima (infrastruktura, osoblje, opremljenost, udaljenost od kulturnih i sportskih sadržaja, odnosno uvjetima za učenje što vodi do razlika koje osnažuju društvene nejednakosti.) Simbolički interakcionizam fokusira se na odnose moći u učionicama i akterima u instituciji. Istražuje se kako interakcija u školama kreira rodne uloge, kako očekivanja učitelja utječu na ishode učenja, itd. (Haralambos, 2002.)

U okviru tzv. „nove“ sociologije obrazovanja postoji generalno slaganje o „povezanosti društvenog podrijetla i uspjeha u školovanju“ (Puzić et al, 2006: 125). (Re)produkcija socijalnih nejednakosti u visokoškolskom obrazovanju odvija se po liniji klase, roda, etniciteta, invaliditeta i dobi. Socijalna se struktura nadaje kao sustav klasnih nejednakosti, čiji se efekti prenose primarnom, te u velikoj mjeri produbljuju i stječu legitimitet sekundarnom socijalizacijom (Puzić i dr, 2006). Jednostavno rečeno, sustav privilegira određene skupine koje posjeduju potrebne karakteristike i resurse za postizanje uspjeha unutar visokoškolskog sustava. Strukturno određene i naslijeđene socijalne nejednakosti tj. „faktori kao što su društvena klasa i kulturni kapital⁴ oblikuju šanse za ulazak u visokoškolski sustav, izbor područja i kontinuitet studija“ (Doolan, 2009:13). Postoji djelomična suglasnost o određujućem utjecaju socijalnih razlika i poteškoća koje iz njih proizlaze u obrazovnim putanjama koje nisu rezultat samo individualnih sposobnosti.

---

⁴Pojam kapitala Bourdieu definira kao akumulirani rad (u materijalnom ili inkorporiranom obliku, s mogućnosti stvaranja profita, odnosno reprodukcije u istom ili proširenom obliku (1997.).

Promišljanja o obrazovanju vode dva temeljna načela djelomično uvezena s anglosaksonskog područja. Jedan je mit o meritokraciji⁵ koji dovodi do politika fokusiranih na pojedinca, pri čemu se zanemaruje klasni pristup koji stavlja naglasak na strukturne promjene i redistributivne politike (Puzići i dr, 2006: 247). Drugi je kredencijalizam. Konfliktni teoretičari poput Randala Collinsa smatraju kako diploma danas služi kao mjerilo društvenog statusa, više nego što jamči posebna znanja. Većina potrebnih znanja za obavljanje posla nauči se na samom poslu. Dok je nekad uspješan završetak fakulteta jamčio poboljšanje imovinskog stanja i ugleda pojedinke (time i uzlaznu socijalnu mobilnost) danas dolazi do inflacije diploma. Obrazovanje ne djeluje kao mehanizam smanjivanja društvenih nejednakosti. Unatoč povećanoj razini obrazovanja mnoštva ljudi, njihov relativni položaj u sistemu socijalne stratifikacije ostaje u osnovi isti (Bills, 2004: 37).

2.2. Objašnjenja socijalnih nejednakosti teorijom „kulture reprodukcije“ - posjedovanje posebnih karakteristika

Sociologinja Karin Doolan u doktorskom radu: *My dad Studied here too“: Social inequalities and educational (dis)advantages in a Croatian higher education setting* (2009) otvara neka nova pitanja i obnavlja područje interesa za pitanja socijalne nejednakosti unutar visokoškolskog sustava obrazovanja u Republici Hrvatskoj koje je tijekom 1990-ih podosta zanemareno područje istraživanja. Usredotočuje se na vrijeme od uvođenja bolonjskog procesa do danas. U studiji identificira mrežu utjecaja koja utječe na studentske izbore i ishode studija. Istraživanje je izvedeno mješovitim istraživačkim pristupom miješanom metodom, baštini teorijske pojmove i operacionalizacije habitusa i polja Pierrea Bourdieua te se naslanja na prethodna istraživanja nejednakosti u visokoškolskom obrazovanju provedena uglavnom na anglosaksonskom području. Bourdieuovi koncepti jedan su od najčešće korištenih

---

⁵Tzv. “meritokratsko načelo” koje pripada temeljnim elementima suvremenoga političkog liberalizma, a koje osigurava značajan dio legitimnosti modernom društvenom poretku: ukoliko su različite pozicije u društvu posljedica različitih individualnih/ obrazovnih postignuća i zasluga, nejednakosti što iz njih proizlaze čine se legitimnima.“ (Puzić et all: 2006:247).

teorijski i konceptualnih aparata koji se koriste u traženju odgovora na pitanje zašto pripadnici različitih klasa postižu različite obrazovne ishode.

Bourdieuov teorijski pristup koji objašnjava spomenutu povezanost društvenog podrijetla i uspjeha u školovanju naziva se teorija "kulture reprodukcije". Za razliku od druge temeljne, vodeće paradigme unutar sociologije - funkcionalističke teorije u kojoj (pojednostavljeno) sustav obrazovanja ima svoju svrhu u održavanju reda, prijenosu vrijednosti te održanju društvene kohezije, u tradiciji konfliktnih socioloških teorija osnovna je teza da obrazovne institucije, umjesto da smanjuju - pojačavaju kulturne razlike koje se usvajaju ranom socijalizacijom. Internalizirana iskustva i njezine manifestacije koje utječu na uspjeh u školi Bourdieu naziva habitusom. Habitus je sustav socijalizacijom usvojenih dispozicija koje oblikuju pojedinačnu praksu. Pojedinac se zatječe u svijetu rođenjem, te odrastanjem usvaja načine ophođenja sa svijetom. Načini djelovanja i horizonti iskustva i doživljaja tjelesno, kognitivno i emocionalno su situirani u pojedinačnoj egzistenciji u obliku inherentnih uvjerenja, normi i vrijednosti određene konstelacije koja ga okružuje. Subjekti jesu strukturalno određeni vlastitim bivanjem u svijetu, ali imaju i mogućnost zahvata i promjene istoga. Moderno oko je izoštrano na klasne razlike najvidljivije u tom inkorporiranom „manjku“, te one neprikladne tretira kao „Druge“ i marginalizira njihove svjetove. Habitus nam govori kako je subjektima usađen svojevrstan *modus operandi* i *modus vivendi*, te misaoni sklop koji funkcionira na razini nesvjesnog.

Habitus je uvijek i kompromis s materijalnim uvjetima djelovanja i, kao takav, podložan je individualnoj transformaciji. U teoriji kulturne reprodukcije socijalne se nejednakosti u obrazovnom sustavu promatra kroz prizmu posjedovanja određenog tipa kapitala. Posjedovanje određenog tipa kapitala pojedinačno je svojstvo koje određuje mogućnost agencije u nekom polju. Vezu između habitusa i polja Bourdieu objašnjava metaforom igre (Puzić i dr, 2006). Sklad između polja i habitusa postoji ako pojedinac/ka prihvaća svrhu igre i razumije njezina pravila. Dakle, polje je uređenje odnosa moći. Možemo stoga zamisliti kako se kulturnom transmisijom učenicama/učenicima suptilnim institucionalnim mehanizmima posreduju znanja i vještine, vrijednosti i navike „igre“ čija pravila ne znaju, te iz toga proistječe težina učenja. Na drugoj razini paralelno djeluje tzv. pedagoški transfer (prijenos znanja) koji je također otežan zato što su ključevi za otvaranje kodova znanja koje se prenosi diskurzivno hegemoni - jezične kompetencije, tehničke vještine, ponašanje, oblačenje,

itd. - djece iz radničke klase pokazuju se nedostatnima za zadovoljavanje normi i zahtjeva sustava. Posljedice su obrazovne putanje koje vode prema upisima u strukovne škole i slab pristup visokoškolskim ustanovama. Dakle, sustav strukturalno reproducira nejednakosti, pristran je u korist društveno dominirajuće kulture kroz koju se kultura vladajućih klasa potvrđuje kao jedini validni temelj znanja. Vrijednosti i vještine učenika iz radničke klase posljedično se umanjuje, degradira i/ili zabranjuje. Veći kulturni kapital znači prednost, prednost se pretvara u obrazovani uspjeh koji se može kapitalizirati u drugim poljima. „Bourdieu općenito razlikuje tri vrste kulturnog kapitala, pri čemu školski uspjeh može biti posljedica njegovim raspolaganjem u utjelovljenom (dugoročne dispozicije što se ogledaju, primjerice, u načinu ophođenja ili izražavanja), objektiviranom (u obliku kulturnih dobara, npr. knjige, slike) i/ili institucionaliziranom obliku (obrazovne kvalifikacije)“ (Puzić et al, 2006: 248). Doolanova (2013.) se u svojoj studiji između ostalog koristi i teorijom „kulturne reprodukcije“, koncepte habitusa i polja proširuje i empirijski provjerava. Zaključno pronalazi da su varijable koje utječu na nejednakosti u zatečenom hrvatskom visokoškolskom obrazovanju: naslijeđeni ili stečeni kapital ⁶(kulturni, socijalni, ekonomski i emocionalni), rod, „polja iz prošlosti“ (srednjoškolsko obrazovno polje), „trenutačno polje“ (visokoškolska institucija i/ili smjer) i budućnost (tržište rada).

2.3. Klasno distribuirana nejednakost u obrazovanju – razvodnjeni indikatori

Razlozi nepostojanja klasne analize su sljedeći: marksistički kategorijalni aparat delegitimiran je kao ideologija te postepeno brisan, tako da se o pojmu klase govori u svjetlu „prošlog sustava“ te se nazivlje zamjenjuje ili jednostavno briše iz prostora akademskog i javnomedijskog diskursa. Govorimo o „antiklasnom zaokretu“ (Žitko, M. i Dolenc, D., 2016), koji se postupno mijenja u posljednjem desetljeću, no za područje obrazovanja nema sustavno razvijene klasne analize. Klasa će usprkos činjenici manjka klasnih, usmjeravati istraživanje kao operativni pojam za

---

⁶Pojam kapitala Bourdieu definira kao akumulirani rad (u materijalnom ili inkorporiranom obliku, s mogućnosti stvaranja profita, odnosno reprodukcije u istom ili proširenom obliku: (URL: <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>)

promišljanje jednog od principa organizacije društvene stratifikacije koji otežava pristup visokoškolskom obrazovanju, ograničava socijalno kretanje (mobilnost) unutar visokoškolskog obrazovanja i na tržištu studentskog rada. Klasu u ovom istraživanju vidimo kao čimbenik koji je glavni uzrok specifičnih ishoda i trajektorija studiranja, ne samo unutar sustava obrazovanja nego i po pitanju odabira određenih znanstvenih područja. Efekt klase i njezine povezanosti s radom se u ovom istraživanju pokazao kao prediktor kvalitete zaposlenja za vrijeme studija i nakon studija. Budući da je rad u fokusu klasnih analiza, u slučaju istraživanja povezanosti rada i studiranja na same ishode obrazovanja, smatramo nužnim daljnje razrade i konceptualizacije klase u istraživanjima obrazovanja.

Osim ograničenja u mobilnosti i na tržištu rada, važnim segmentom klasne pripadnosti smatramo činjenicu da se ona ujedno reproducira na intimnoj razini kao „struktura osjećaja“ u kojoj su sumnja, anksioznost i strah konstitutivni dio proizvodnje subjektivnosti čiji su obrambeni mehanizmi oslabljeni što otežava nošenje sa svakodnevnim zadaćama (Skeggs, 2002). Stoga smatramo kako financijske poteškoće i radno opterećenje nemaju samo izravan utjecaj na studente s obzirom na egzistencijalne i akademske potrebe, nego i na emocionalno i psihološko stanje.

Istraživanje *Institucijski poticaji i prepreke za uspjeh u studiju: perspektiva studenata/ica* (2015). Pokazuje kako se imovinsko stanje studenata odražava na „strukturu osjećaja“ izraženu kroz egzistencijalnu (ne)sigurnost koja može otežavati uspjeh u studiju (Barada et al, 2015). U istraživanju ovaj motiv je dotaknuo jedan od ispitanika kada je ustanovio kako utjecaj na psihološke karakteristike sprječava pojedinca/inku da njegovim riječima: „bude uspješan koliko bi mogao biti“ zbog niskog samopouzdanja, ili kako ga on naziva „kompleksa manje vrijednosti“ zbog vlastite pozicije (Barada et al, 2015: 21).

2.3.1. Klasa kao „otvorena rana“ - emocionalna politika klase

Studija s jednog američkog sveučilišta izložena u članku *Transformation of habitus* (Lehman, 2013) ukazuje na važnost kvalitativnog ispitivanja studenata i studentica iz niže klase u pokušaju da se odgovori na kritike da je habitus po definiciji „okamenjen“, tj. teško promjenjiv, te s tim svojevrsnim determinističkim pogledom

na čovjeka kao strukturalno određenog negira mogućnost agencije (Lehman, 2013). Ovo istraživanje naprotiv pokazuje korisnost koncepta klase za promatranje i mogućnost promjene dispozicija uslijed određenih okolnosti. Lehman (2013) prepoznaje simboličko nasilje koje se provodi nad *nepripadajućima* u obrazovnom sustavu, naglašava suptilne mehanizme korigiranja habitusa, obezvređivanja drugačijeg načina djelovanja i mišljenja te ukalupljivanja u elitističke i srednjoklasne moduse. Snaga ovog rada u njegovom je uvidu o potrebi za autorefleksivnim, nehijerarhijskim, uzajamnim i uključujućim metodama predavanja gdje učionice neće biti mjesto perpetuiranja vjerovanja „u inferiornost vlastite inteligencije“ (Ranciere, 2010:52) za one kojima je uskraćeno i nepristupačno znanje. Kritičko čitanje vlastite profesorske i istraživačke pozicije jasno je artikulirana pozicija protiv elitističkih i determinističkih istraživanja habitusa onih čijoj klasi, rasi, rodu ne pripadamo. Profesori kao potencijalni emancipatori, kako smatra Lehman, dužni su preispitivati isključujuće prakse, primjerice: podrazumijevanje nekih znanja, dok u učionici imaju izrazito heterogenu skupinu po pitanju prethodno usvojenih znanja, po Doolanovoj to su značajne razlike u polju iz prošlosti koje određuju obrazovne putanje i budućnost na tržištu rada (Doolan, 2009).

Nastavljamo se na pitanja emocionalnog i psihološkog učinka koje donose poteškoće rada uz studij. Kada studenti nižeg socioekonomskog statusa uđu u sustav visokoškolskog obrazovanja razapetost između poslovnih i radnih obveza i koordinacija istih utječe na njihovo samopouzdanje. Proces koji Lehman (2013) naziva transformacija habitusa – tj. učenje i internalizacija novih dispozicija turbulentni su za identitetski formativno razdoblje koje u većoj mjeri utječe na konfliktnost procesa kod osoba čiji roditelji imaju nisko i srednjoškolsko obrazovanje. Govorimo o situacijama „prerastanja roditelja“, nedostatku podrške, nerazumijevanju poteškoća, itd. što dodatno otežava proces studiranja. Stresna psihosocijalna dinamika studiranja osoba iz radničke klase u ovom kvalitativnom istraživanju izvrsnih studenata na nekom američkom sveučilištu posebice dolazi na vidjelo i u poteškoćama oko izbora posla: nemogućnost prepoznavanja dobrih prilika, stigmatizacija zbog drugačijeg kulturnog ukusa, jezika, pritisaka u smjeru promjena osobnih načina djelovanja, govorenja, odijevanja, „trošenja“ određenih vrsta kulturnih proizvoda, hrane, itd.

Čini se da je i jedan od vodećih pogonskih mehanizama perpetuiranja nejednakosti i diskriminacije različitosti generalno usvojen princip težnje za uklapanjem u dominantu kulturnu matricu. Uopćena težnja za konformizmom ukazuje na snažne mehanizme internalizacije svojevrsne autodiskriminacije temeljene na osjećajima bivanja *outlietrom* poradi očiglednosti pripadanja nepoželjnoj i patologiziranoj klasi u *kuli bjelokosnoj*.

U tekstu koji poentira navedene dimenzije bavljenja „kompleksom manje vrijednosti“; čiji sklop Beverly Skeggs naziva *emocionalnom politikom klase* (Skeggs, 2016: 245), prilikom ulaska u institucije koje karakteriziraju hijerarhije i neravnopravni odnosi moći, emocionalna osjećanja isključenja, nepripadanja i deprivacije mogu imati posljedice na tijek studija i završavanje. Beverly Skeggs u prijevodu iz knjige *Formation of Class and gender. Becoming respectable: (Dez)identifikacija klase: kako ne biti radnička klasa* (2016) etnografskim istraživanjem žena iz radničke klase u Engleskoj upućuje na nepoželjnost i neprihvatanje smještanja sebe u radničku klasu. Marginaliziranost dominira sebstvom poradi duboko ukorijenjene kulturalne reprezentacije radništva kao neukog, prljavog, jeftinog, bez ukusa, itd. Pripadnice radničke klase (popularno zvane i *white trash*) trude se zadobiti društveno željenu potvrdu i poštovanje na razne načine. Željena potvrda i poštovanje zaslužuju se „pristojnim ponašanjem“, konformiranjem s pravilima i normama više klase kako bi se postalo respektabilnom članicom društva. Zaključuje kako klasa konstruira nejednako raspoređene potencijale. Riječima Beverly Skeggs, klasa je „glavni konstruktor prilika, ciljeva, mobilnosti i ideala“ (Skeggs, 2016:251). Srodno Lehmanu (2013) Skeggs identificira prakse konstrukcije i romantizacije radničke klase od strane istraživača koju joj nisu pripadali - „govoriti o klasi nije isto kao da je se živi“ (Skeggs, 2016: 252) te demistificira „vjeru“ u mogućnost kolektivne akcije i svijesti u borbi za vlastita prava na temelju klasne pozicije, budući da radnička klasa želi sve ono što imaju društveno privilegirani i bježi od stigme bivanja radništvom.

2.3.2. Sociološki uvidi u emocije

Za konceptualizaciju i interpretaciju afektivne dimenzije procesa poslužio nam je pregled socioloških teorija emocija iz knjige *Sociologija emocija* Johana H. Turnera i

Jana E. Stetsa (2011.). Dvojbe oko utjecaja kulture i biologije na emocionalno pobuđivanje, motivaciju i djelovanje nude kroz prikaze viđenja različitih teorijskih pristupa: dramaturških, evolucijskih, strukturalističkih itd.

Priklonjena sam društveno konstruktivističkoj perspektivi u razmatranju emocija u ovom radu, ne izuzimajući vrijednost i značaj drugih perspektiva. Samojoj temi rada „nametnule“ su se perspektive pogodnije za analizu fenomena motivacije, statusa i moći unutar radnih iskustava. Pobuđivanje emocija ishod je kulturnog uvjetovanja. Strukturalne teorije gledaju na emocije kao na: „učinke položaja unutar strukture na pobuđivanje raznih emocionalnih stanja“ (Turner i Stets, 2011: 340). Emocionalna stanja ovise o statusu unutar grupe ili organizacije. „Status se dodjeljuje na temelju difuznih osobina, poput roda, obrazovanja, dobi i drugih osobina“ (Turner i Stets 2011: 341). Očekivanja pojedinaca igraju veliku ulogu: onima kojima je dan niži status imat će pripadajući skup očekivanja o svojim kompetencijama i sposobnostima izvedbe. Također, u mrežama, pojedinci će razviti očekivanja o budućim interakcijama s drugim članovima mreže, na temelju tih iskustava u prethodnim razmjenama. U interakciji licem-u-lice bitni su učinci atribucijskih procesa i očekivanja. Kontekst proizvodi ishode emocionalnih stanja, tako primjerice negativne emocije mogu proizvesti pozitivne ishode djelovanja (Turner i Stets, 2011: 323). Ideja pozitivnih i negativnih emocija mogla bi se ticati samo predznaka osjećajnog stanja, a ne nužno i izazivajućeg uvjeta te ishoda tog osjećajnog stanja. Sociolozi emocija najčešće primjenjuju pozitivne i negativne predznake u označavanju emocionalnih stanja uslijed zauzimanja pozicija unutar mreža moći i statusa koje utječu na distribuciju istih među pojedincima i pojedinkama. Istraživanje je, kao što će se vidjeti, potvrdilo relevantnost emocija vezanih uz klasnu poziciju, a rezultati također ukazuju na potrebu revidiranja uvriježenih socioloških konceptualizacija emocija.

3. Političko-ekonomski kontekst raširenosti fenomena studija uz rad

3.1. Odakle dolazimo? Što smo? Kamo idemo?⁷

Promjene u percepciji i transformaciji obrazovanja promatramo kroz prizmu obrazovanja kao javnog dobra. Obrazovanje je ljudsko pravo, te jedan od faktora koji ima potencijal za prevladavanje prepreka društvene stratifikacije i segregacije. U globalnom ekonomskom poretku neoliberalnog kapitalizma raširenost oblika studija uz rad postaje dominantni model naspram prevladavajućeg tipa studija unutar organizacije obrazovanja u tzv. kejnzijanskoj državi blagostanja i državi jugoslavenskog tipa socijalizma do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Europi. Faktori koji utječu na povećanje troškova studiranja, te posljedično na nuždu studija uz rad jesu procesi privatizacije i komercijalizacije koji su zahvatili ovaj sustav, postepeno ukidanje prava na besplatno obrazovanje što onemogućuje raznim marginalnim i ranjivim društvenim skupinama pristup, prolazak i završavanje školovanja. Promjene u razumijevanju svrhe akademskog obrazovanja u kontekstu razmontiranja socijalne države, (unatoč deklaracijama i uredbama)⁸ kroz ekonomsku računicu pronašle su svoj izraz i u sustavu obrazovanja i na tržištu rada na globalnoj razini. Na lokalnoj razini - politički, ekonomski i socijalni kontekst okruženja u kojemu se odvija ovo istraživanje jest postsocijalizam i tranzicija. Skupno ova dva pojma opisuju navodnu prolaznost i prijelaz iz jednog tipa društvoekonomske organizacije u drugi. Tekovine socijalističkog načina interveniranja države u sferu

---

⁷ Podnaslov sugerira dugačku povijest ideja o važnosti edukacije za emancipaciju od antike nadalje. Asocijacija je to na Gaugenov triptih koji slika mitološka bića raznih religija i sustava vjerovanja što korespondira sa korištenjem različitih tehnika i načina likovnog izražavanja, time ciljajući na potrebe čovjeka da svoje postojanje oslobodi od utjecaja koji ga drže u okovima i uvidi smislenost u borbi protiv nepravda koje ga tište odbacivanjem robovanja vanjskim silama. (URL: https://hr.wikipedia.org/wiki/Odakle_dolazimo%3F_%C5%A0to_smo%3F_Kamo_idemo%3F)

⁸Od Sorbonske deklaracije (1998.), preko Praškog (2001.), Berlinskog (2003.), Bergenskog (2005.), Londonskog (2007.), Leuvenskog (2009.) priopćenja, Budimpeštansko-Bečke deklaracije (2010.), Bukureškog (2012.) priopćenja pa do Erevanskog (2015.) ističe se važnost socijalne dimenzije u visokom obrazovanju što proizlazi iz shvaćanja visokog obrazovanja kao javnog dobra koje treba biti dostupno svima, neovisno o socio-ekonomskom položaju specifičnih društvenih skupina. U sklopu Erevanskog priopćenja, ministri visokog obrazovanja zemalja koje sudjeluju u Bolonjskom procesu usvojili su Strategiju za razvoj socijalne dimenzije i cjeloživotno učenje u Europskom prostoru visokog obrazovanja do 2020. godine. U navedenoj Strategiji europski ministri visokog obrazovanja obvezali su se na razvoj učinkovitih javnih politika s ciljem osiguravanja većeg pristupa kvalitetnom visokom obrazovanju, poglavito za studente iz podzastupljenih i socijalno ranjivih skupina. Ujedno su se složili donijeti nacionalne planove ili strategije u kojima bi se prepoznale različite podzastupljene i ranjive skupine studenata te donijele specifične mjere i aktivnosti za poboljšanje pristupa, uspješno studiranje i završavanje studija. Ovaj je dokument doprinos tim ciljevima u hrvatskom kontekstu.“ (Iz: SAVJETOVANJE S JAVNOŠĆU O PRIJEDLOGU NACIONALNOG PLANA ZA UNAPREĐIVANJE SOCIJALNE DIMENZIJE VISOKOG OBRAZOVANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ 2018.-2021., URL: <https://esavjetovanja.gov.hr/ECOn/MainScreen?entityId=5774>), (posljednji put pregledano 20.08.2018.)

rada i obrazovanja smatraju se preprekom razvoju obrazovanja stoga ga treba komodificirati da bi bilo kvalitetnije i konkurentnije. Razdoblje nakon raspada socijalističkog projekta traje više od četvrtine stoljeća. Prate ga ekonomski procesi deindustrijalizacije, financijalizacije, rasta zaduženosti države i građana te ojačavanje socijalnih nejednakosti u državama nastalima nakon raspada. Također, „prijelaz na tržišno organizirane ekonomije, privatizacija društvenog vlasništva i liberalizacija tržišta“ (Ivišić i Levačić, Diskrepancija, 2014:77) imaju značajan utjecaj na sustave obrazovanja. “Rastuće strukturno, financijsko i organizacijsko podvrgavanje tog sustava gospodarskoj dinamici“ (Deklaracija, 2012: 15) na mikrorazini dovodi do povećanja troškova studija zbog uvođenja raznoraznih davanja: školarina, upisnina, poskupljenje domova⁹ te smanjivanja drugih: subvencije za smještaj, hranu itd. Centralizacijom visokoškolskih ustanova i komodifikacijom sustava stipendiranja u korumpiranom sustavu dovodi do nepravednog sustava stipendiranja.¹⁰ Nadalje, s tim povezani strukturalni problemi stanovanja i prehrane ne osiguravaju pristup stanovanju najvećem dijelu studentskog tijela (samo osam posto studentica i studenata živi u domovima), zbog čega studentice i studenti pribjegavaju kupovanju doma (Dodatak C). Neuređen sustav rada dovodi do zloupotreba učeničkog i studentskog rada te do zamjene niskokvalificiranih radnika sa studentima¹¹. Zloupotreba učeničkog i studentskog rada i ugovora u razne svrhe: korištenje studentskih ugovora za zapošljavanje od strane poslodavaca radnika koje bi poslodavci trebali zaposliti putem ugovora o radu tj. korištenje ugovora za „treću osobu“¹² nemoguće je kvantitativno obraditi zbog nedjelovanja institucija, no njihova raširenost je prepoznata. Teme su to koje zaslužuju dublju analizu u suradnji s institucijama od

---

⁹ Crno tržište u zagrebačkim studentskim domovima, (URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/crno-trziste-u-zagrebackim-studentskim-domovima-ilegalna-prodaja-soba-cvjeta/4635521/>), Nakon predavanja prodajem sobu, (URL: <http://www.mojfaks.com/nakon-predavanja/prodajem-sobu-u-domu-kako-je-moguce-prodati-i-kupiti-smjestaj-u-studentskom-domu>), Sto koga skriva Sc Zagreb, (URL: <https://srednja.hr/studenti/studentski-domovi/sto-koga-skriva-sc-zagreb-studentima-dobili-smjestaj-domovima-nisu-objavili-imena/>). (Posljednji put pregledano, 24. rujna 2018).

¹⁰ Na koji način unaprijediti sustav financijskih potpora za studente, (URL: <http://iro.hr/2018/07/04/na-koji-nacin-unaprijediti-sustav-financijskih-potpورا-za-studente/>), Studij i socioekonomski status, (URL: <http://www.h-alter.org/vijesti/studij-i-socio-ekonomski-status>). (Posljednji put pregledano, 24. rujna 2018).

¹¹ Kolak, J. Povremeni rad za stalno, (URL: <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/jakov-kolak-povremeni-rad-za-stalno>). (Posljednji put pregledano, 24. rujna 2018).

¹² Kriminalna radnja bez kazne...(URL: <https://srednja.hr/studenti/vijesti/kriminalna-radnja-bez-kazne-studenti-bez-posljedica-mogu-prodavati-studentske-ugovore/>). (Posljednji put pregledano, 24. rujna 2018).

Studentskog centra do Državnog zavoda za statistiku, Ministarstva obrazovanja i športa, Ministarstva rada i Vlade, da nabrojimo samo neke relevantne aktere.

3.2. Obrazovanje je javno dobro

(Re)produkcija nejednakosti vidi se na makro razini kao ekonomsko-politički proces preuzimanja javnih sveučilišta i instituta u postojeći dominantni sustav baziran na vrijednostima tržišnog kapitalizma. Kako svjedočimo preuzimanju svih društvenih sfera s tržišnim načelima funkcioniranja, obrazovanje se kao javno dobro pokušava prisvojiti u oblik vlasništva koji odgovara trenutnoj sistemskoj logici. Unutar sustava obrazovanja vodi se borba između dva shvaćanja oblika organizacijskog ustroja koji bi trebao prevladati, jedan vođen kapitalističkom logikom privatizacije, drugi vođen shvaćanjem obrazovanja kao javnog dobra. Procesi širenja logike kapitala na sve sfere života i rada, pretvaranjem svega postojećeg u robu čini i područje obrazovanja podložnim zahtjevima za profitabilnošću. Kapitalistički sustav svoje odnose bazira na onima posjedovanja, privatnog vlasništva i tržišne vrijednosti. Komodifikacijom javnih dobara, teret odnosno kapitalističkim rječnikom, trošak društvene reprodukcije, prebacuje na pojedince.

U postsocijalističkim društvima s područja bivše Jugoslavije imamo iskustvo društvene svojine. Tranziciju društvene svojine pratimo u dvije vrste javnih dobara. "Početkom devedesetih, društvena svojina je velikom mukom formalno pravno razdijeljena na dvije kategorije: na dobra koja podliježu kupovini i prodaji, i na tzv. javna dobra koja nisu izložena slobodnoj cirkulaciji kapitala, dakle, ne smatraju se klasičnom robom" (Musić, 2012:73). Karakterizacija nečega kao javnog dobra podložna je konstantom pregovaranju između društvenih aktera. *Grassroot* pokreti, institucije, sindikati, formalne i neformalne organizacije koji djeluju na globalnoj razini, a bore se za „pravo na“: rad, obrazovanje, stanovanje, grad, zdravstvenu zaštitu, obuhvaćaju u sebi zahtjeve za omogućavanjem osnovnih materijalnih uvjeta za dostojanstvenu reprodukciju života. Materijalni uvjeti koje kapitalizam pokušava kooptirati, a oko kojih se “pregovara” su javna dobra. U formulaciji i ostvarenju obrazovanja kao javnog dobra nužan je zajednički otpor komodifikaciji resursa koji osiguravaju pristup svim društvenim skupinama željenom stupnju obrazovanja.

U ovom procesu bitno je uvidjeti razliku između privatnog i javnog. Javna sfera kroz procese modernizacije regulirana je ekonomskim i birokratskim mehanizmima kontrole, čime joj se oduzima mogućnost susreta i suživota različitosti, dijaloga i slobode da se kreće, misli, vrši interakcije i da se osjeća slobodno od intervencije formaliziranih pravila činjenja koji zaokupljaju druge sfere života. Kao što je navedeno, niti jedno socijalno pravo u ovom trenutku nije djelomično ili u potpunosti izuzeto iz težnje da ga se pretvori u robu. Stoga, isticanje znanosti i obrazovanja kao javnog dobra ima za cilj učvršćivanje javne sfere i vraćanje iste u ruke društvu.

3.3. Izvidnica u relevantne dokumente o „socijalnoj dimenziji“ obrazovanja u Bolonjskom sustavu

Nužnost izuzimanja znanosti i obrazovanja iz shvaćanja tog sustava kao još jednog mogućeg oplođivača kapitala jest i u činjenici da *obrazovanje predstavlja ključno mjesto u kojem se ogledaju i reproduciraju društvene nejednakosti i strukturno nasilje nad onim dijelovima stanovništva koji, bez potrebnog ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala, postaju tek puki promatrači društvenih procesa, bez stvarne mogućnosti da na njih utječu*¹³ kako navodi jedan od važnijih tekstova lokalne borbe za besplatno obrazovanje. Ethos ovog rada sukladan je stavovima iznesenima u *Deklaraciji o znanosti i visokom obrazovanju* Sindikata visokog obrazovanja i znanosti „Akademska solidarnost“. *Deklaracija* podupire "vrijednosti i rješenja suprotstavljena danas globalno dominantnom stajalištu prema kojem je kompetitivnost osnovni pokretač kvalitete, a različite vrste kvantitativnih evaluacija njezini objektivni pokazatelji. Deklaracija je ujedno i kritika prakse kojom se reforme u područjima znanosti i visokog obrazovanja donose isključivo odozgo, uz fingiranje javne rasprave, mimo temeljitog preispitivanja šireg vrijednosnog okvira i u neposrednom dosluhu s međunarodnim financijskim institucijama“ (*Deklaracija*, 2012: 12).

U tom smislu treba sagledati polarizaciju mišljenja oko „socijalne dimenzije“, kontradikcije unutar obrazovnih politika i implikacije reforme obrazovanja primijenjene u zemljama Europske Unije: tzv. Bolonjski sustav. Kritičko iščitavanje

---

¹³ *Deklaraciji o znanosti i visokom obrazovanju*, Sindikata visokog obrazovanja i znanosti „Akademska solidarnost“, 2012:9 str.

velikog broja transnacionalnih i nacionalnih politika, deklaracija i strategija razvoja koje su donesene u zadnjih dvadesetak godina ukazuje na nesuglasje oko kriterija koji bi sačinjavali socijalnu dimenziju obrazovanja. „Terminologija koja se upotrebljava za naglašavanje važnosti širenja pristupa i omogućavanje završetka studija bez prepreka povezanih uz osobne i životne okolnosti izvan neposredne kontrole pojedinca nije ujednačena i konzistentna na europskoj razini: rabe se termini socijalna dimenzija, širenje sudjelovanja, širenje pristupa, pravednost i socijalna uključenost. Zajednička karakteristika svih ovih termina upravo je spomenuta činjenica da ulaz u visoko obrazovanje i njegov završetak ne smiju ovisiti o karakteristikama studenata koje su izvan njihove neposredne kontrole“ (Projekt E-Quality, 2015).

Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije, koju je Sabor RH usvojio 2014. godine, među glavne razvojne ciljeve uvrstila je reformu studentskog standarda s ciljem ostvarenja veće pravednosti u visokom obrazovanju. Ovaj kratki osvrt služi kao uvid u golem institucionalni, birokratski, ekonomski i politički aparat koji se deklarativno bavi inkluzijom podzastupljenih i ranjivih društvenih skupina u sustave obrazovanja.

Među njima su i studenti/ice kojima je rad uz studij nužnost. Umnožavanje *policy* dokumenata s preporukama koji se bave tim specifičnim poljem isprepletenosti rada i studentskog života ukazuje na snažnu potrebu za promišljanjem promjene obrazovne paradigme. No, do tada, treba se pozabaviti unapređenjem postojećeg sustava studentskog rada.

3.4. Kvaka 22 - studentica ili radnica: višestruke posljedice rada uz studij

Detektirane skupine studenata koje spadaju u tzv. obrazovno ranjive u Republici Hrvatskoj su: studenti/ice koji rade uz studij, putuju na studij iz drugoga grada, oni koji imaju roditeljske obveze, koji studij nisu upisali odmah nakon srednje škole, koji su iz obitelji nižega socioekonomskoga statusa te studenti/ice s invaliditetom (Barada, 2015:32). U te skupine po drugim linijama procjene ulaze prva generacija studenata/ica, oni koji: nisu završili gimnaziju (već strukovne i ine škole), su bez adekvatne akademske podrške (profesorske, administrativnog osoblja itsl.) tijekom studija, imaju financijske poteškoće i ne žive u odgovarajućim životnim uvjetima (Doolan, 2009: 11).

Raširenost modela studiranja uz rad kojeg se u istraživanjima označava pojmovima netipičan, marginalan, netradicionalan (Eurostudent 2011, Eurostudent, 2014.) ukazuje nam na nužnost nove konceptualizacije načina studiranja i zastarjelost takvog tipa klasifikacije. Preko 50 posto studentica i studenata u Europi radi privremeno, povremeno i stalno po pokazateljima Eurostudenta.¹⁴ Poimanja obrazovanja kao ekskluzivnog „posla“ kojeg obavljaju oni koji se u njega uključuju ne prati transformacije u institucijama obrazovanja. Posljedice ulaska u obrazovanje uz rad su mnoge, no kako je „ishod“ obrazovanja (tj. „dobivanje papira“) ono što mu daje vrijednost - statusnu, simboličku, ekonomsku i kulturnu - u ovom radu ćemo se uglavnom fokusirati na ishode obrazovnog procesa u kombinaciji s obrascima radne aktivnosti. Neću predlagati alternative trenutnom modelu unutar kojeg se školuju i rade ispitanice, niti ću se posvetiti kritici implementacije bolonjskog sustava.

Unatoč prevagi negativnih implikacija rada na studij međunarodna istraživanja ne daju jednoznačan odgovor na pitanje kako rad tijekom studija utječe na tijek studija (Hauschildt i dr., 2015., EUROSTUDENT, 2014: 96-97). Ako je rad motiviran primjenom znanja stečenog na studiju te stjecanjem stručne prakse, on može pozitivno utjecati na tijek studija. S druge pak strane, on se može negativno odražavati na studij zbog ograničenog vremena koje studentima ostane na raspolaganju za ispunjavanje studijskih obveza. Pokazuje se da studenti ipak najčešće tijekom studija rade zbog financijskih razloga tj. s ciljem pokrivanja svih potrebnih troškova života i studiranja. Diljem Europske unije gotovo polovica studentica i studenata slaže se s tvrdnjom da su im potrebni osobno zarađeni prihodi kako bi mogli/e studirati, te da se ne uključuju u radni proces zbog zadobivanja iskustva na tržištu rada.

Kako je ranije napomenuto, za više od polovicu studentica i studenata plaćeni rad tijekom studija: za vrijeme semestra i izvan vremena predavanja postaje uobičajena praksa. Tijekom cijele godine rade najsiromašniji studenti/ice dok drugima ostaje da tijekom perioda bez predavanja stignu riješiti zaostatke i obveze poput – seminara, vježbi koje zahtijevaju veću i kontinuiranu posvećenost. Rad tijekom studija može dovesti do poražavajućih posljedica: niskog sudjelovanje u akademskim aktivnostima, loših ocjena i lošeg psihološkog zdravlja. Zaposlenje potencijalno dovodi i do

---

¹⁴EUROSTUDENT VI 2016-2018: *Social and Economic Conditions of Student Life in Europe*, URL: http://www.eurostudent.eu/download_files/documents/EUROSTUDENT_VI_Synopsis_of_Indicators.pdf

raznoraznih dobrobiti: povećani prihodi, povećano samopouzdanje, poboljšanje komunikacijskih, društvenih i tehničkih vještina, što se vidi i u rezultatima istraživanja, vezano uz poslove u struci, na što ću se vratiti kasnije. Unatoč tomu, poslovi na kojima se studenti zapošljavaju najčešće spadaju u nižekvalificirane, nesigurne tj. atipične oblike zaposlenja koje karakterizira: puno radnih sati, niske satnice, visoki radni pritisak, učestalost poslova koji se obavljaju na poziv, što će se vidjeti i u rezultatima istraživanja.

3.5. Rad preko studentskog ugovora - atipični oblici zapošljavanja i nevidljivost studentskog rada

Studentski ugovori su drugi najučestaliji tip atipičnog¹⁵ zapošljavanja/angažmana i prvi po broju angažiranih osoba u 2014. godini. (Anketa poslodavaca, 2015). S obzirom na nepovoljne karakteristike, ovaj je tip rada rijetko javnomedijski tematiziran kada se govori o zapošljavanju. „Zapošljavanje studenata ili učenika putem studentskih odnosno učeničkih ugovora ostvarilo je 22,2% poslodavaca s ukupno 66.624 tako angažirane osobe, ili 20,5% u odnosu na broj zaposlenih ugovorom o radu u navedenom razdoblju. Ovaj oblik angažmana najviše koriste veliki poslodavci (63,0%) te privatni sektor vlasništva (24,8%). U 2014. učenike i studente zapošljavali su poslodavci u djelatnosti pružanja smještaja, pripreme i usluživanja hrane (13.779 osoba), trgovini na veliko i malo (13.042 osoba), prerađivačkoj

---

¹⁵„Nestandardni oblici rada definiraju se naspram trenutno tipičnoj zaposlenosti: zaposleničkom odnosu ugovorenom s poslodavcem kroz ugovor o radu u punom radnom vremenu bez određenog trajanja. Uloga zakonske zaštite zaposlenja (privremenog i trajnog) gubi se kroz parcijalnu deregulaciju u RH (2002.-3., 2013.-14.) Atipičnost se definira obzirom na: oblik zaposlenosti (zaposlenici: samozaposleni, agencijski), obrtnici, slobodne profesije (umjetnici, odvjetnici..), vlasnici tvrtki. Te s obzirom na trajanje zaposlenosti (trajno i privremeno). Oblici rada izvan ugovora o radu su studentski ugovori, stručno osposobljavanje, ugovor o djelu, poljoprivredni bon. Vrijeme rada (puno, 9-5, radni tjedan, nepuno, prekovremeno, vikend, večer...). Mjesto rada (kod poslodavca i kući).“ Prezentacija: *Nestandardni oblici rada: Analiza recentnih kvantitativnih pokazatelja raširenosti nestandardnih oblika rada u Hrvatskoj*, doc. dr. sc. Teo Matković, Pravni fakultet u Zagrebu prof. Jelena Ostojić, Pravni fakultet u Zagrebu.

Zahvaljujem Jeleni Ostojić na ustupljenoj prezentaciji preliminarne konceptualizacije nestandardnih oblika rada sa tribine: *Sociologija dijaloga: predavanje Fleksibilizacija tržišta rada i prekarni rad - empirijski zapisi iz Hrvatske*, koje su održali dr. sc. Hrvoje Butković, znanstveni suradnik Instituta za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb; doc. dr. sc. Teo Matković, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Jelena Ostojić, prof., Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i moderator dr. sc. Mislav Žitko, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 14.02. 2018. u knjižnici grada Zagreba: Božidar Ogrizović.

industriji (7.189) te informacijama i komunikacijama (6.407 osoba)“ (Anketa poslodavaca, 2015:18).

„U 2016. godini zapošljavanje studenata ili učenika putem studentskih odnosno učeničkih ugovora ostvarilo je 17,9% poslodavaca s ukupno 70.481 osobom angažiranom na ovaj način u 2016. godini odnosno 5,1% angažiranih osoba u odnosu na ukupan broj zaposlenih. Ovaj oblik angažmana korišten je od oko petine poslodavaca privatnog sektora te za samo nekoliko postotnih bodova manje među poslodavcima državnog ili javnog ostalih oblika vlasništva. U privatnom sektoru najčešće veliki (53,7%) odnosno srednji (39,1%) poslodavci sklapaju studentske ugovore o radu. Ovaj oblik atipičnog rada u najvećoj mjeri prisutan je u djelatnosti trgovine na veliko i na malo (17.007), a najveći udio osoba angažiranih na studentske ugovore u odnosu na ukupno zaposlene jest u djelatnostima umjetnosti, zabave i rekreacije“ (Anketa poslodavaca, 2017.)

Studentski rad je parcijalno reguliran kroz mehanizme Studentskog centra, tj. studentskog ugovora, te se ne veže uz uobičajene mehanizme regulacije koji postoje na „pravom“ tržištu rada. Nevezanost uz institucije mehanizama zaštite na tržištu rada (što znači da *Zakon o radu* nije ključan normativni okvir koji regulira studentski rad) zbog čega on ne ulazi u staž, ne potpada pod prava iz kolektivnog ugovora, isključena je mogućnost računanja tog rada u staž, nema bolovanja, poslodavac nije dužan najaviti otkaz i dati otkazni rok, odrediti trajanje rada i tako dalje. Daljnji su problemi loša ili gotovo nikakva regulacija studentskog rada, studentski ugovor koji postoji *pro forme*, kao što se pokazalo u istraživanju, nepostojanje nadzora ovog tipa rada od strane bilo koje državne instance, osim porezne uprave kada treba studentima naplatiti porez u trenutku prelaska limita zarade. Sve navedeno ovaj oblik rada čini podložnim problemima iskorištavanja, dampinga, zloupotrebe studentskog rada. Smatram da poslodavcima ova nereguliranost služi za svojevrsnu ucjenu radnika, bilo visinom nadnice, bilo radnim uvjetima, te ga čini posebno nesigurnim. Nereguliranost *Zakonom o radu* omogućava između ostalog snižavanje cijene rada koje poslodavci prakticiraju outsourcingom poslova studentima. Druge poteškoće koje proizlaze iz nereguliranosti ovog tipa rada su raznovrsni: od neredovite isplate plaća, loših radnih uvjeta, zaposlenja u punom radnom vremenu i visokog stupanj odgovornosti unatoč formalno-pravno definiranog statusa studenta radnika kao pomoćnog radnika, tj.

zabranama pune odgovornosti studentskih radnika. Radni uvjeti u ugovoru definirani su dvama zakonima i pravilnikom, tj. Statutom studentskog centra koji ima određenu autonomiju od Sveučilišta, ali je pod njegovom nadležnosti. Budući da je smješten na granici dva sustava: sustava rada i sustava obrazovanja koja međusobno „ne komuniciraju“ svojevrsna je siva zona hrvatske ekonomske i socijalne politike.

Neke od osnovnih i prijeko potrebnih izmjena jesu: određenje maksimalnog broja radnih sati za studente tjedno (izuzev sezone), iznos minimalne satnice, detaljna regulacija radnog odnosa i svih prava ugovorom, ulazak studentskog rada u radni staž. Cijena rada poslova po satu nije se mijenjala od 2006. (vidi: Cjenik Studentskog centra Zagreb)¹⁶ što bi bilo nužno odrediti u skladu s cijenama stanovanja i hranarine, tj. istraživanjima utvrđenim prosječnim semestralnim troškovima studiranja. Nužna je javnost podataka o izdanim ugovorima, dobiti i doprinosu ekonomiji.

U usporedbi s drugim vrstama ugovora o radu, rad preko studentskog ugovora slabo je reguliran, administrativno jednostavan te donosi mnoge porezne pogodnosti poslodavcima (*Economic Surveys: Slovenia, 2011*). Nedostatak regulacije radničkih prava studentskih radnika ukazuje na „nevidljivost“ i nesigurnost ovog oblika rada, iako na europskoj razini 40%, a u Hrvatskoj 45% studenata radi tijekom studija. (Eurostudent, 2011., Eurostudent, 2014.). Iako najveći broj studenata tijekom prosječnog tjedna ne radi, udio studenata koji ne rade smanjio se u odnosu na prošlo izvješće EUROSTUDENT za Hrvatsku (u 2010. bilo je 67% studenata koji nisu radili nasuprot 61% u 2014. godini). Ukupan udio studenata koji rade jest 39%, što je 6% više u odnosu na prethodno istraživanje EUROSTUDENT za Hrvatsku (Farnell i dr., 2014). Kada se promotri zaposlenje studenata prema institucionalnim karakteristikama, vidljivo je da čak 53% studenata diplomskih studija radi: njih 20% više od 35 sati tjedno, njih 16% između 16 i 35 sati tjedno te njih 17% manje od 15 sati tjedno. „Ovu pojavu možemo djelomice objasniti činjenicom da studenti diplomskih studija imaju nešto manji intenzitet studijskih obveza u odnosu na studente preddiplomskih studija te da se nalaze na pragu ulaska na tržište rada“ (Farnell i dr.: 2014: 138). Budući da se studenti ne smatraju ekonomski aktivnim stanovništvom, to jest rad preko studentskih ugovora nije uključen u tržište rada i njegova pravila, o zastupljenosti ovog oblika rada i zaradi koju on donosi, dostupne su

---

¹⁶ <http://www.sczg.unizg.hr/student-servis/cjenik/>

samo statistike iz *Ankete poslodavaca* s podacima o zapošljavanju putem drugih oblika rada, tzv atipičnim oblicima zapošljavanja i to prema sektorima vlasništva (privatno, državno, ostalo) i veličini poslodavaca (privatni sektor).

4. Model konflikta i model facilitacije rada i studija

Za operacionalizaciju seta pitanja vezanih uz koliziju tri sfere studentskog života (privatne, akademske i radne), koristila sam model „rada da bi se studiralo“ (Owen et al, 2017.). Model konflikta između rada i studija definira se kao iskustvo u kojem se zahtjevi i odgovornost radnog mjesta sukobljavaju i onemogućuju zadovoljavanje zahtjeva u studiju, dok se u modelu olakšanja promatraju procesi i faktori koji utječu na pomirenje mogućih prepreka.

Unutar konfliktnog modela faktori koje nazivamo poslovni resursi (npr. osjećaj kontrole na poslu) i veliki zahtjevi radnog mjesta (npr. psihološki zahtjevi i količina sati koja se odrađuje) čine stupanj konflikta na relaciji posao – studij visokim. Niski poslovni resursi i visoki zahtjevi na radnom mjestu povećavaju razinu konflikta te negativno utječu na studentsku satisfakciju studijem i rezultiraju lošijim akademskim postignućima. Nizak stupanj zadovoljstva studijem jedan je od faktora koji rezultira lošijim akademskim postignućem. Većina identificiranih konfliktnih indikatora proizlaze iz karakteristika radnih mjesta. Iz perspektive resursa koje osoba ima na raspolaganju u obliku energije i vremena, vrijeme provedeno u radu negativno je povezano s vremenom provedenim u drugoj ulozi. Izmjerena je pozitivna korelacija konflikta rada i studija s raznim aspektima spremnosti na učenje (prisutnost na nastavi, trud, pripremljenost za nastavu, itd). Konflikt na relaciji rad - studij vodi do osjećaja iscrpljenosti i rastrganosti između tri životne sfere. Drugim riječima, studenti/ice koji se zapošljavaju na nepovoljno uređenim radnim mjestima s visokim zahtjevima, osjećaju visok stupanj konflikta između rada, studija i privatnog života. Uz konfliktne institucionalnih faktora iz Owenove studije pridodala sam faktore institucionalnog habitusa (Barada et al, 2015) ispitanog u kontekstu nekih hrvatskih sveučilišta. Faktori koji mogu otežavati ili olakšavati ovaj proces, a spadaju pod domenu institucionalnog habitusa su „raspored sati, obveze dolaska na nastavu, pristup akademskim resursima, odnosi između studenata, akademskog osoblja, administrativnog osoblja, veličina studentskih grupa te prakse ocjenjivanja. Institucijske karakteristike mogu olakšavati, ali i otežavati uspjeh u studiju svih studenata, no neki njihovi aspekti posebno su izazovni za obrazovno ranjive skupine“ što će se pokazati i u ovom istraživanju (Barada et al, 2015:8).

U modelu olakšanja studija uz rad poslovni resursi, kontrola na poslu te poklapanje posla i struke pretpostavljaju olakšanje rada uz studij. Npr. radna okruženja koja su podržavajuća na individualnoj razini sprječavaju gubitak energije za ispunjavanje druge ili treće uloge. Isto tako poklapanje područja studija i posla u kojima se od studenata očekuje da primjene svoje vještine i razumijevanje kroz primjenu i praksu pomažu u motivaciji za studij. Dakle, pristup resursima (kontrola na poslu i poklapanje struke i obrazovanja) omogućuje studentima pristup daljnjim resursima: prelazak na više godine, bolje ocjene, veće zadovoljstvo (tj. olakšavaju studij uz rad). Olakšavajući faktori poslovnog okruženja jesu i razumijevanje kolega i nadređenih koji se interesiraju za domenu studiranja (interpersonalna podrška). U takvim slučajevima pokazuje se da studenti doživljavaju niže razine konflikta između rada, studija i privatnog života. Model facilitacije razmatra potencijalni utjecaj rada na studij inkorporirajući putanje koje uključuju olakšavanje studija uz rad. Studenti s visokim poslovnim resursima (poklapanje struke i obavljanog posla) doživljavaju visoku razinu zadovoljstva studijem zbog olakšavajućeg rada uz studij.

Zaključno, vrijeme i energija provedeni u radnoj ulozi koja treba udovoljiti raznim zahtjevima radnih zadataka smanjuju vrijeme i energiju slobodnu za izvršavanje fakultetskih obveza. Kada studenti ulažu previše vremena i energije u svojoj poslovnoj ulozi u obliku odrađenih sati i zahtjeva posla, pojavljuju se osjećaji konflikta između posla i studija te postaje teže uspješno izvršavati fakultetske obveze zbog ograničenih vremenskih i energetske resursa (Owen et al, 2017). Kao što se pokazalo, veći dio nalaza istraživanja koncentriran je na oblikujuću vezu koju klasa, to jest niži socioekonomski status ima na konflikt između rada i studija. Studenti/ice-radnici/radnice nižeg socioekonomskog statusa nezadovoljni/e rade pod punim radnim opterećenjem što kako pretpostavlja model konflikta studija i rada u mnogočemu održava njihovu klasnu poziciju jednakom prije i poslije studija.

5. Istraživanje radnog iskustva „apsolvenata“ Sveučilišta u Zagrebu

5.1. Metodologija

Baštinimo etnografsku tradiciju istraživača insajdera (Potkonjak, 2014) za ispitivanje življenog iskustva klasno depriviranih studenata i studentica koji rade. S obzirom na prethodno rečeno smatram da je bitna moja identifikacija, pozicioniranje ili detekcija „povezanosti, uronjenosti i dijeljenja znanja s članovima grupe koju istražuje“ (Potkonjak, 2014: 23) u predmet istraživanja i uvjetovanosti pozicija iz kojih ulazim u konceptualizaciju zbog nekoliko faktora koji su utjecali na izbor ove teme. Etnologija bliskog (Potkonjak, 2014) u mom slučaju se očituje u pripadnosti svakoj skupini ranjivih studenata (osim roditeljstva) po indikatorima *Eurostudenta*. Potkonjak u priručniku za mlade istraživačice i istraživače *Teren za početnike* (2014.) govori o prednostima i manama pozicije insajderice i autsajderice. Osobno iskustvo relativnog siromaštva i rada u punom radnom vremenu tijekom cijelog školovanja, ponukalo me da ispitam iskustva kolegica i kolega. Osobna motivacija proizlazi iz želje da se „izađe iz osobnog iskustvenog polja življenja i vrednovanja, otkloni od interioriziranih mišljenja i praksi“ tog iskustva u kojemu je „drugi/a-ovdje-drugačiji/a“ (Potkonjak, 2014:30).

Propitkivanje spoznajnog subjekta unutar feminističke epistemologije, pojavljuje se uobičajenom korištenju „neutralne i objektivne“ zamjenice on, to jest upotrebe prvog lica množine muškog roda kao označitelja subjekta znanja. Iako neuobičajeno za sociološko istraživanje, koristim se naizmjenično trećim rodnom množine i prvim licem jednine, ovisno o kontekstu. Također, miješam i izmjenjujem gramatičke rodove, iako takva praksa nije gramatički ispravna ni tradicionalno prihvatljiva ili prihvaćena u široj akademskoj zajednici. Je li to uvijek on, ili je i ona ta koja piše ili je opisana, to jest „objekt“ i kreatorica je spoznaje? Rješenje na to pitanje u ovom radu upotreba je spojenice student/ica-radnik/radnica. Izmjena rodova ili pisanje oba roda istovremeno - stilski je nezgrapna te otežava čitanje. No, kako konsenzus ili novi oblici zapisivanja rodova nisu izmišljeni ili uvršteni u službene gramatike, pribjegavam nespretnijem rješenju.

Istraživanje je provedeno u tradiciji kvalitativne metodologije, metodom polustrukturiranih dubinskih intervjua. Pitanja su osmišljena prema temama koje su pregledom literature i osobnim iskustvom smatrane relevantnima za problem istraživanja. Empirijski dio rada inicijalno se trebao sastojati od 15 do 20 dubinskih intervjua. U sklopu istraživanja osmišljen je protokol koji je sadržavao 6 tematskih cjelina s ukupno 27 pitanja uključujući otvoreno pitanje o komentarima i sugestijama vezanim uz poziciju studenata-radnika.

5.2.Uzorak

Za uzorkovanje je korištena jedna od tehnika namjernog uzorkovanja – metoda maksimalne varijacije koja se koristi s intencijom obuhvaćanja varijabiliteta ispitivane pojave, a u nedostatku prethodnih teorijskih pretpostavki o promatranom fenomenu. U planu istraživanja je inicijalno određeno da će se nastojati obuhvatiti ravnomjeran udio ispitanika/ica prema sljedećim kriterijima: vrsta organizacije u kojoj su zaposleni (privatni i javni sektor, nevladine organizacije); rad u zvanju za koje su se obrazovali ili izvan njega; godina apsolvetskog statusa (1. ili 2. godina).

Odstupanje od početnog plana dogodilo se po svim početno postavljenim kriterijima uzorkovanja. U pozivu i zamolbi za sudjelovanje u istraživanju bili su opisani ciljevi, svrha i način provedbe istraživanja, pri čemu su odabrani ispitanici/ispitanice prije samog intervjuiranja telefonski, licem-u lice, putem društvenih mreža i *Facebooka* bili obaviješteni/e i upoznati s relevantnim informacijama koje se tiču samog procesa istraživanja. Ispitano je trinaest ispitanika i ispitanica. Razlog neispunjavanja uvjeta minimalno petnaest intervjua jest problem u uzorkovanju sudionika istraživanja. U uzorku smo se trudili imati ravnomjernu rodnu raspodjelu. Uzorak se sastoji od sedam osoba ženskog spola i šest osoba muškog. Jedinica analize, radno je iskustvo, a ne pojedina intervjuirana osoba, budući da „apsolventi“ koji rade preko studentskih ugovora obično imaju više radnih iskustava i više vremena provode u radu. Unatoč manjem broju ispitanika od pretpostavljenih, smatram kako su radna iskustva konvergirala u teme i podteme koje su se ponavljale. Drugim riječima, došlo je do saturacije nalaza, te je stoga bilo moguće odgovoriti na početno postavljena istraživačka pitanja o radnom iskustvu.

Poziv i zamolbu za sudjelovanje distribuirala sam fizički po oglasnim pločama sveučilišnih i stručnih studija sastavnica Sveučilišta u Zagrebu, elektronskom poštom relevantnim akterima za distribucija upita (tajništva, pročelnici, profesori/ice Odsjeka za sociologiju koji surađuju s drugim fakultetima), putem vlastite *Facebook* stranice prema: udrugama studenata fakulteta i odsjeka sastavnica Sveučilišta, stranicama koje se bave problematikom studentskog rada (*Vrijedim više, Tražim/nudim studentski posao*), Mreži Mladih Hrvatske, studentskim portalima (npr. *Studentski.hr* itd.), internetskim portalima koji se bave temama rada (*H-alter* itd.), udrugama koje se bave problematikom rada (npr. BRID), sekcijama mladih u sindikatima, te osobnim poznanicima. U pozivu na istraživanje kao primarna težnja navedena je želja da se ispita mišljenje o osobnom radnom iskustvu tijekom studija. U nekoliko navrata diseminacije poziva odazvalo se otprilike 50-tak osoba. Nažalost, samo jedna osoba koja se javila, čuvši u eteru Radija Student poziv, odgovarala je gotovo u cijelosti kriterijima koje sam postavila u pozivu (poziv za sudjelovanje u istraživanju u *Dodatku*) i nacrtu istraživanja. Nadalje, za pronalazak ispitanika s izrazito intenzivnim radnim iskustvom tijekom studija (više od 20 h tjedno tijekom studija) koristila sam *snow ball* metodu kojom je otprilike polovica ispitanika izabrana u uzorak. Drugu polovicu ispitanika sam pronašla slučajnom interakcijom na raznim mjestima (npr. u bolnici i na vlastitom radnom mjestu). Sastanci su se odvijali s ispitanicima na mjestima koja su najviše odgovarala ispitanicima i ispitanicama, te sam tako često odlazila u mjesto stanovanja (Vrapče, Kajzerica, Velika Gorica, Trešnjevka itd). Intervjui su snimani diktafonom, transkribirani i kodirani. Ispitanicima su dodijeljena kodna imena da bi se zaštitila anonimnost i povjerljivost podataka.

Razlozi zbog kojih sam odbijala osobe s intenzivnim radnim iskustvom (preko 20 h tjedno), a ne pripadaju nižem socioekonomskom statusu - jest *a priori* postavljena teza o utjecaju pripadnosti obrazovno ranjivim skupinama na: odabir posla, prihvaćanje težih fizičkih poslova, rad u punom ili gotovo punom radnom vremenu, rad na crno itd. koje posebice ugrožava studentice i studente nižeg socioekonomskog statusa koji rade uz studij. Njih je po *Eurostudentovim* podacima 39 posto, te je cilj bio pronaći ispitanike i ispitanice po Sveučilišnim fakultetima sastavnicama koji svoj socioekonomski status procjenjuju niskim, te se samofinanciraju u potpunosti ili gotovo u potpunosti.

Nakon prvog kruga (5 ispitanika) odustalo se od kriterija iz poziva koje je određivao godinu „apsolventskog statusa“ budući da apsolutura ne postoji više kao takva, nego se koristi kao izraz za školovanje izvan nominalnog trajanja studija.

Drugi problem je različitost ustrojstva fakulteta, te su neki ispitanici "apsolventi" u različitim statusima koji se ne poklapaju s nijednim od termina (npr. u trenutku intervjuiranja student *Fakulteta strojarstva i brodogradnje* paralelno polaže ispite s diplomskog i preddiplomskog (upisuje preko 70 ECTS-a „ilegalno“), a ISVU sustav ga bilježi kao studenta 6. godine, te imamo studenticu medicine koja je završila fakultet u trenutku intervjuiranja, te stoga ne spada u prvotno određeni kriterij uzorkovanja. Zastupljeni „apsolventi“ studijskih smjerova iz različitih znanstvenih područja, produljili su studij od 1 do 9 godina.

5.3. Istraživačka pitanja i teze

Teza:

Studenti nižeg socioekonomskog statusa prisiljeni su raditi u intenzivnom radnom opterećenju, što pogoršava njihove izgled u prolasku, postignućima i završetku studija.

Istraživačka pitanja:

1. Kakav je utjecaj rada na procese studiranja?
2. Koji faktori (klasa, institucije, socijalne mreže, ekonomski, socijalni i kulturni kapital) otežavaju, a koji olakšavaju poziciju studenta/radnika (potpora profesora, administrativnog osoblja, institucionalni habitus) te aspekti rada: karakteristike radnog mjesta, uvjeti rada, radnička i studentska prava, povezanost struke i posla koji se obavlja?
3. Kakav je utjecaj organizacije studentskog rada (visina satnice, radni uvjeti, korištenje mogućnosti prodaje ugovora „trećim“ osobama, karakteristike radnih mjesta) na kvalitetu života studenata?

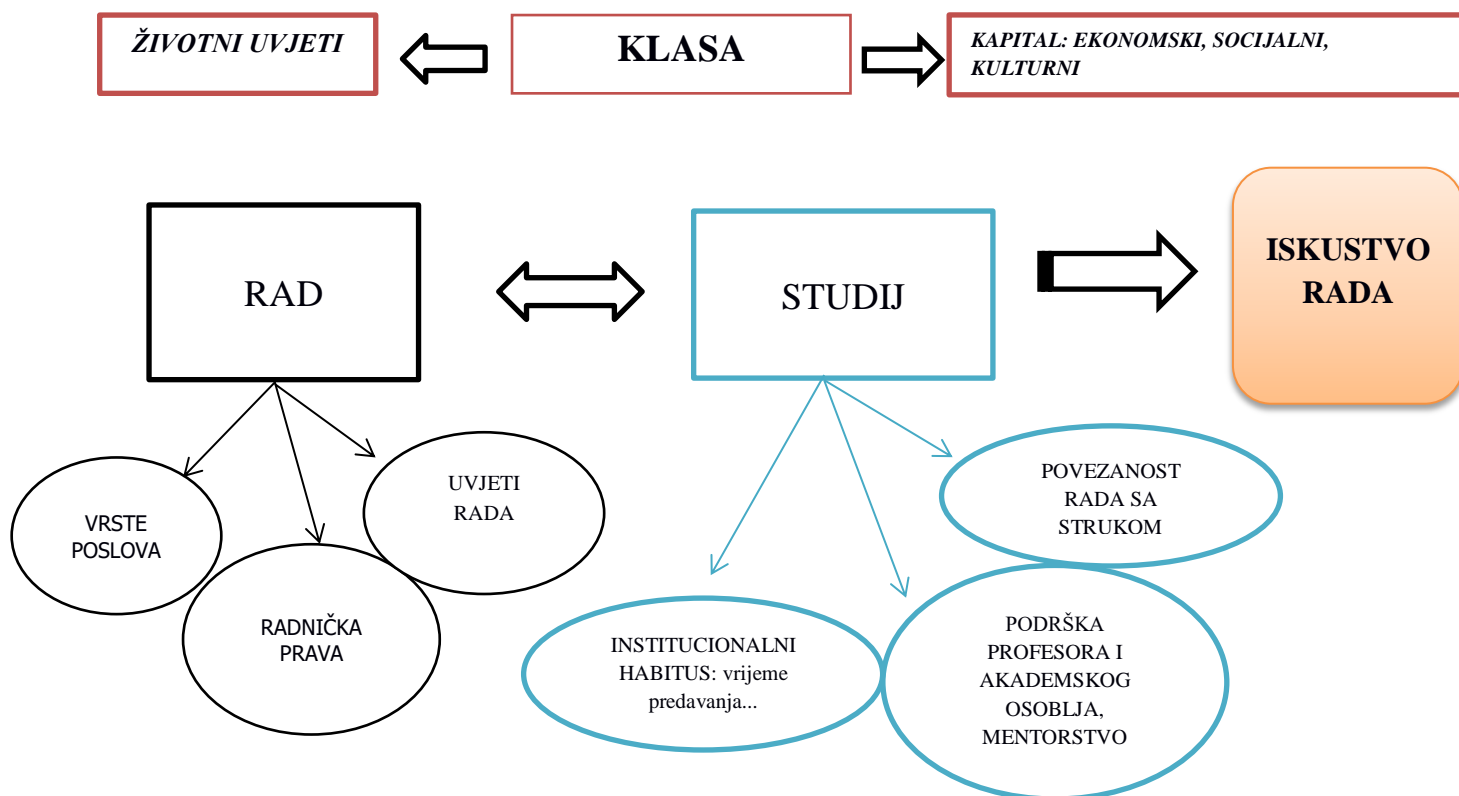
Inicijalno postavljene teme bile su:

- a) opis i mišljenje o uvjetima rada unutar različitih radnih iskustava (pozitivna i negativna)

- b) spektar iskustva interakcije studenata/ica s institucijama za posredovanje i poslodavcima (pozitivna i negativna)
- c) konflikt rada i studiranja
- d) facilitacija odnosa rada i studiranja
- e) podrška okoline (profesori, fakultetska administracija, obitelj, značajni „drugi“)
- f) afektivna dimenzija procesa studiranja uz rad

Rezultati istraživanja prikazani su prema temama iz protokola uparenim s obzirom na ishode i interpretaciju osobnih iskustva kazivačica i kazivača, a ne u skladu s početno postavljenim temama. Tako su iz protokola izvedeni **obrasci radnih uvjeta, međudnos studija, rada i privatnog života** koje čine radno iskustvo povoljnim i obrnuto nepovoljnim.

5.4. Mehanizam međudnosa rada, studija i privatnog života

Glavni nalaz istraživanja: sudionici, bez obzira na procijenjenu razinu ekonomske, socijalne i kulturne deprivacije, vrstu poslova koje su obavljali, vrijeme (godine) provedene u radno intenzivnim naporima, godinama izvan nominalnog trajanja studija

te tipovima organizacija u kojima su radili, kumulativni ishod dugogodišnjeg rada i studija *procjenjuju psihofizički iscrpljujućim i demotivirajućim procesom*. Unatoč tome, osmišljavaju različite modalitete snalaženja, *od inata do burn out-a* te se stoga svakom slučaju može pristupiti kao svojevrsnoj studiji slučaja. U osobnim narativima radno se iskustvo internalizira i interpretira balansirajući olakšavajuće i otežavajuće karakteristike rada uz studij. Shvaćanje nekog radnog mjesta i iskustva rada kao *pristojnog radnog mjesta* kompleksno je, te ga stoga *a posteriori* nisam podijelila u kategorije pozitivnih i negativnih iskustava. Razlog tomu jest sijaset faktora u kojima su studentice i studenti kontekstualno promatrali svoje iskustvo, te pokušavali uvidjeti „obje strane medalje“.

Odluku o ne - korištenju dihotomije pozitivno/ negativno u označavanju posljedica obrazaca radnih iskustva uvodno ću ilustrirati primjerom. Jedno iskustvo rada u ugostiteljstvu u odnosu na drugo sa sličnim karakteristikama: jednaka satnica, radno opterećenje i kolizija sa studijem npr. u nemogućnosti odlaska na predavanje – komparativno je više olakšavajuće poradi nekih prediktora pretpostavljenih u modelu olakšanja rada uz studij (Owen, 2017.). Prediktori koji olakšavaju dva slična radna iskustva s intenzivnim radnim opterećenjem mogli bi biti: podrška nadređenih, interpersonalna podrška na radnom mjestu što potencijalno rezultira manjim konfliktom u ulozi studentice. Stoga, označiti radno iskustvo negativnim, a u drugom pozitivnim ne ocrta nijansiranost i aporije svakog radnog iskustva.

Drugi primjer: rad u boljim radnim uvjetima uključujući veću plaću, sigurnost, ispunjavanje stavki ugovora, odrada dogovorenog radnog vremena i pravovremene isplate nisu garancija manjeg konflikta sa studijem i privatnim životom, u slučajevima kada je posao u koliziji s normama i vrijednostima te radnom etikom ispitanika/ice što dovodi do gubljenja kapaciteta za izvršavanje obveza u ulozi studenta/ice. Stariji student društvenog usmjerenja slikovito komparira dva slučaja iz povijesti svojih radnih iskustava. Na jednom radnom mjestu sve je legalno (što općenito na tržištu studentskog rada nije slučaj), isplata je na vrijeme, satnica u skladu s rečenim, no ističe kako večer nakon posla „povraća od muke“ te detaljno opisuje karakteristike i zahtjeve radnog mjesta koji su u koliziji s njegovim vrijednostima, na kraju daje otkaz i bira posao manje satnice i lošijih radnih uvjeta.

Citat 1: *Ja lažem. Ja sam instruiran da lažem. Taj mi je posao bio, sa strane to psihički - da se vidiš da uništavaš ljudima sudbine, i nesreće osjetiš. Taj posao mi je ipak bio lakši od nekih poslova koje sam radio i (poslodavci) su bili sasvim korektni. (LZM6)*

Ambivalenciju radnog iskustva ovog ispitanika vidimo i u činjenici da mu je „psihički i moralno naštetio“, no izabire ga na jedan period vremena poradi sigurnosti koju pruža pravovremenom isplatom plaće, mogućnost „rada za stalno u punom radnom vremenu“ jer poslodavac ima potrebu, tj. zapošljava studentsku radnu snagu u punom radnom vremenu tijekom cijele godine u određenom sektoru.

Citat 2: *Znači sve su mi, kad sam došao u drugi krug, rekli kako radim, plaća je dolazila na vrijeme. Čak su, ispunjavali uvjet da su mi davali treći obrazac studentskog ugovora. Pod desetom točkom (napomena: stavka u Studentskom ugovoru po kojoj je poslodavca dužan dati treći primjerak studentu radniku, a u pravilu se ne ispunjava), tri obrasca, jedan poslodavcu, jedan SC-u, jedan meni. Oni su doslovce meni to davali (čudi se). Potpisivao sam svugdje doduše bianco ugovor (napomena: potpis prije ispunjavanja i uvida u odrađene sate, također uobičajena praksa.) Nije uopće bilo potrebno, jer su bili fer, korektni. Što je više novaca (ispitanik se referira na rad u korporaciji koja ima velik profit), oni su legalniji. Oni sve rade legalno. (LZM6).*

Stoga, ne klasificiram iskustva, nego izlučujem faktore koji utječu na nepovoljni ili povoljni odnos između rada, studija i slobodnog vremena.

5.5. Obrazac "rada da bi se studiralo" - faktori nepovoljnog međudnosa rada, studija i slobodnog vremena

5.5.1. Rad

Prvo ću prikazati teme iz protokola koje utječu na nepovoljne obrasce međudnosa rada, studija i slobodnog vremena, a vezane su uz samo zaposlenje:

1. opise i mišljenja o karakteristikama studentskog tržišta rada,
2. obrasce kršenja radničkih prava (pogledom u karakteristike studentskog tržišta rada: karakteristike radnih mjesta, uvjete rada i vrste poslova).

1. Opisi i mišljenja o studentskom tržištu rada:

Pripadnost nižem socioekonomskom statusu (za veći dio ispitanika pretpostavlja samofinanciranje troškova studija i životnih potreba) utječe na ulazak u eksploatirajuće radne odnose. Jedan od razloga tome jest činjenica **ograničenosti ponude poslova**, a zbog nužde **kontinuiteta zarade ponavljaju se obrasci ulaska i izlaska iz „jednog lošeg u još gori“** posao ili ostajanje na istom radnom mjestu u nadi za trajnim zapošljavanjem. Nedostatak vremena za biranje poslova, nenadani otkazi, socijalna isključenost zbog kojih se vrte u krugu loših poslova (u skladu s tezom o jakosti slabih veza, važnost socijalnih mreža za dobivanje boljih poslova, preporuke, poznanstva su od krucijalne važnosti) neki su od razloga defetističkog stava ispitanika o vremenu provedenom u radu i studiju. U prvom citatu student sociologije i komparativne književnosti **vrijeme provedeno u studiju i radu** vidi kao **izgubljeno vrijeme**. Drugi citat je opis studenta Kineziološkog fakulteta (rad u bankarskom sektoru) koji prikazuje obrazac **zapošljavanja studenata kao stalnih radnika u punom radnom vremenu**, kroz dugi niz godina. On sebe vidi kao *zakopanog u živo blato* zbog nemogućnosti izlaska iz začaranog kruga plaćanja studija i rada u punom radnom vremenu. Kasnije ćemo se vratiti fenomenu „studenata koji rade za stalno“, sada prvo čitamo mišljenje studenta Filozofskog fakulteta s najviše radnog iskustva u kulturnoj industriji:

Citat 3: U početku sam se osjećao super zbog osjećaja postignuća i kontrole nad vlastitim životom (kada se sam počeo financirati). U sredini se već javlja neki osjećaj vrćenja u krug. Koliko god se radi i koliko god se studira nigdje se to ne kreće, i dalje si na nuli. A pred kraj i sada, osim tih nekih dijelova izgradnje karaktera se to pokazuje kao u mnogočemu izgubljeno vrijeme i gubitak života. Da nisam išao na faks, da sam počeo raditi s 20 godina, vjerojatno bih postigao puno više nego sada ovako. Ovo me izgradilo u nekakvom smislu interesa, prijateljstava i takvih stvari, ali s 27 godina i dalje radim preko studentskog ugovora u Hrvatskoj. Nije to nekakav baš previše fantastičan karijerni put. I tim više što sam produžio faks na 7 godina, gdje te dvije godine puno znače mladom čovjeku, a ništa mu ne daje faks. U mnogočemu je to izgubljeno vrijeme. Jer na kraju mi se sve te godine rada ne priznaju kao takve. Privatni sektor načelno nije briga, ali bilo kakav državni ili birokratski - gradski, agencije, akademski, sveučilišni poslovi – za

njih se traži potvrda za jednu godinu rada preko mirovinskog zavoda. I to što njih briga, a mi imamo staža i po sedam godina, nije uopće fer. (LZM12)

Citat 4: Ima često situacija kad mislim da neće to tako ići. U smislu, nemam više živaca niti volje, niti motivacije, niti nikakvih ovakvih stvari koje su pokretači. Ne zato što sam bio predan poslu, pa nisam obavljao stvari za faks koje sam trebao, nego sam se na poslu umorio i ne bi imao više želje, snage, motivacije, popodne, navečer se posvetit faksu. I onda je bilo, šta sad? Kol'ko dugo to ide, kol'ko dugo će to trajati, faks ne mogu prekinuti, jer šta ću onda raditi? A ako odustaneš od posla, onda ne možeš više isplatiti taj faks. I jednostavno si zarobljen u svemu tome. Nemaš nekakav jasni cilj, predodžbu što, kako, zašto, kad sve te stavke međusobno ovise jedna o drugoj. Posao mi ovisi o faksu, faks mi ovisi o poslu, imam godina koliko imam (28), više nema 23-24, pa već će se nešto desiti, već će se nešto promijenit. Godinama si u istoj firmi sa istim ljudima, u kontekstu tebe i pozicije u toj firmi se baš ništa ne mijenja, dapače. Tu si di jesi. Gore je što si i dalje niko i ništa, a obavljaš sve više i više posla- količinski, sve odgovornijeg posla, a status tebe u firmi se ne mijenja, tvoja primanja se ne mijenjaju, tvoja prava se ne mijenjaju. (LOM2)

Studentica poslovne ekonomije, rad u farmaceutskoj industriji puno radno vrijeme ilustrira poziciju studenata danas:

Citat 5: I to što studenti se osjećaju, ne da to, možda čak rade iz neke vlastite želje, nego se baš osjećaju prisiljeno raditi uz faks. Umjesto da budu posvećeni faksu i da neki način uživaju u tome, su baš prisiljeni ono se trgat na tržištu i borit se i punit te životopise. Mislim da su očekivanja nerealna i preopterećeni smo psihički i previše su svi anksiozni prerano, tjeskobni prerano, prerano pod stresom, depresivni. To je službeno, a ne službeno: goni sve u vražju mater. Idemo van.(LOŽ11)

Usporedbom mjesečnih troškova stana, režija i hrane i prosječnih zarada, može se otprilike ustvrditi kako je jedan prosječan studentski posao nedovoljan za pokrivanje

istih. Koncept **siromašnih radnika** (*working poor*)¹⁷ s određenim oprezom može se primijeniti na veći dio ispitanog uzorka, za neke u cijelom periodu studiranja, za druge periodično. Matković siromašne radnike definira kao „zaposlene osobe kojima vlastiti rad ne dostaje da osiguraju dostojanstvenu egzistenciju za sebe, iako su zaposleni u punom radnom vremenu.“ Raširenost siromašnih radnika vidljiva je i u dereguliranim tržištima rada kakvo je i studentsko tržište rada. Najčešće su to radnici „u uslugama i fleksibilnim oblicima zaposlenosti“ što se slaže s podacima o najvećem broju studenata zaposlenih u uslugama i atipičnim tj. prekranim oblicima zaposlenja što je karakteristika samog studentskog ugovora. „Siromašni zaposleni imaju značajno manje šanse prijeći na bolje plaćeni posao nego osobe koje su početkom perioda imali bolja primanja – pri čemu **akumulirano radno iskustvo ne doprinosi vjerojatnosti »izlaza« siromašnog radnika iz nisko plaćenog posla**“ (Matković, 2006: 273-274). Neki od ispitanika iz uzorka rade, a izražavaju osjećaj siromaštva i nemogućnosti pokrivanja svojih potreba – „vječito krpanje kraja s krajem“. Usporedbom plaća koje su ispitanici dali na uvid, mogli bismo zaključiti kako neki od njih žive blizu praga rizika od siromaštva, te se koncept siromašnih radnika (*working poor*) može primijeniti na neke od njih. Jedan student svoj stav o studentima kao siromašnim radnicima u kojoj se sam nalazi, sažima u ekonomskim terminima i o osjećaju deklasiranosti (kako periodično ostaje bez posla) gdje je na *vjetrometini* vanjskih sila na koje nema utjecaj. Na pitanje kako se osjeća zbog toga odgovara:

Citat 6: Kao podklasa. Bio sam deklasiran kad nisam radio. Sad sam ipak na malo višoj grani. Ja baš mislim podklasa. Radim isti posao kao neki drugi, ali baš zato što sam "status student", možda čak i zarađujem više od tebe ili nešto. Ali, zato što sam student sam diskriminiran. Nisam niti predstavljen, ne sad ono: joj, nemam nekog u Saboru. Nego uopće nema moga glasa ni ništa, nema moga izraza volje. Tak je kod nas, ne gledaju da imamo dvije smjene, ako ne i tri, a jedva se prehranjujemo (LZM6).

2. *Ako će me iskorištavati, bolje da me iskorištavaju sada dok još imam snage(LOŽI)* - obrasci kršenja radničkih prava (karakteristike studentskog tržišta rada: karakteristike radnih mjesta, uvjeti rada i vrste poslova)

---

¹⁷ Eurostat. *Working poor*: URL: <https://www.eurofound.europa.eu/topic/working-poor>, posljednji put pregledano 17.09, 2018).

Potreba za strukturiranjem i organizacijom radnog vremena i usklađivanjem satnica s prosječnim troškovima života adresirana je od strane svih kazivačica i kazivača - prosječni semestralni izdaci po Eurostudentovoj (2014.) studiji su 15 557 kn, što je 2700, 00 kn mjesečno. Povećanje minimalne satnice nužno je povezano s vremenskim ograničavanjem rada. Njezinim povećanjem smanjio bi se broj sati koje su studenti prisiljeni odraditi i oslobodilo vrijeme za fakultetske obaveze. Sve kazivačice i kazivači su izjavili kako su svjesni da su studenti najjeftinija radna snaga. Kako je ranije u tekstu spomenuto niske satnice određene za pojedinu vrstu posla po cjeniku Studentskog centra nisu se mijenjale od 2006.godine. Tako možemo pronaći poslove koji se rade za 13,00 kn po satu (čuvanje izložbi, rad u galerijama itsl, što mogu raditi studenti koji si takvim poslovima bogate životopis, a na pragu su volontiranja) dok je prosječna satnica oko 20,00 kn.

Stariji student likovne pedagogije činjenicu nemogućnosti pronalaska posla s pravednom, dostatnom satnicom opisuje riječima:

Citat 7: Studenti mole boga da će naić na dobru satnicu i dobrog poslodavca koji će plaćat u roku. Svi znamo da većina studenata radi zbog nekakve financijske stabilnosti, a nije im primarno to da upijaju nova znanja ili nova iskustva, ili dali im je to uopće u struci. Znači financije su prioritet. Svi, i moji kolege i ja uvijek idemo prema tome da tražimo dobar posao, da se ne osjećamo poniženo na poslu i da je financija dobra. Da možemo nekako. Znam po sebi i po drugim svojim kolegama da smo htjeli nekako bi samostalni tijekom studiranja. Iako je to meni osobno nekako bilo nemoguće. I radit i studirat, financijski bit u potpunosti samostalan.(LZM4)

Usporedni rast cijena hrane, stanova, domova, režija nesumjerljivi su u usporedbi s cijenom rada. Zarada je najčešće nedovoljna za pokrivanje osnovnih troškova, kašnjenje plaće onemogućava planiranje bilo kakvih aktivnosti, organizacija rada ide na štetu radnika, poslovi se otkazuju bez najave, forma studentskog ugovora i prakse oko potpisivanja istog - omogućuju malverzacije oko računanja sati zbog nemogućnosti uvida u evidencije i sam ugovor, plaćanje prekovremenih, noćnog rada, rada blagdanima je „endemska“ pojava na tržištu studentskog rada. Nadalje, kao važno kršenje pojavljuje se rad bez tjednog odmora i odrade duplih smjena u najzastupljenijim studentskim poslovima: 12 h u call centrima, u ugostiteljstvu se

redovno radi više od 8 sati, noćni rad često preko 12 h vikendom kako bi zaradili više, da bi manje radili preko tjedna). Novim zakonski prijedlogom, koji bi trebao promijeniti gore navedene eksploatacijske, ilegalne, ukratko mikro i makroekonomski štetne karakteristike studentskog tržišta rada, kozmetičke su promjene koje eventualno pogoduju poslodavcima. Riječima Jakova Kolaka u članku *Povremeni rad za stalno* (2017): „Studenti postaju redovna radna snaga, a zakonski prijedlog takvo stanje formalizira, ukratko: student = radnik. To što zakon deklarativno definira studentski rad kao povremeni (Čl.11.st.1.) u praksi neće imati velikog efekta budući da izostaje definicija što bi to konkretno značilo “povremeni” rad. Uz to se ne propisuje nikakvo vremensko ograničenje studentskog rada, a doprinosi poslodavaca ostaju minimalni. Tako studenti ostaju nelojalna konkurencija koju će poslodavci i dalje moći iskorištavati kao jeftinu zamjenu za radnike. Razmjerima koje je taj trend poprimio svjedoči podatak da u velikom broju trgovačkih lanaca s više od tisuću zaposlenih studenti predstavljaju polovicu ili više od polovice radne snage, i to često rade godinama pod punim radnim opterećenjem. Sličan primjer, koji precizno oslikava trend supstitucije radne snage, su call centri u kojima je nekoć radila kvalificirana, ugovorom o radu zaštićena radna snaga, a danas u njima rade isključivo studenti (na što godinama upozorava i sindikat HT-a¹⁸)“ (Kolak, 2017.).

Ovakve prevalentne karakteristike radnih mjesta uzrokuju financijsku neizvjesnost i tjeskobu. Radna mjesta su nesigurna te su studenti radnici u stalnom strahu i nemogućnosti dugoročnog planiranja polaganja ispita, izvršavanja fakultetskih obveza i generalno ishoda i tijeka studija.

Većina ispitanika i ispitanica koji su dali odgovor o mjesečnim troškovima i zaradama s dokazima u obliku *screenshot-ova* isplaćenih ugovora (koje ne prilažem zbog želje samih ispitanika), mogli bi okvirno zaključiti kako u nekim periodima žive u relativnom siromaštvu¹⁹. Stoga se uključuju u intenzivan sezonski rad, rade više od

---

¹⁸ *Radna mjesta sve više okupiraju studenti, agencijski i radnici na određeno vrijeme*: (URL: <http://www.sssh.hr/hr/vise/nacionalne-aktivnosti-72/radna-mjesta-sve-vise-okupiraju-studenti-agencijski-i-radnici-na-odredeno-vrijeme-2835>), (Posljednji put pregledano 15. Rujna, 2018)

¹⁹ Pokazatelji se temelje na konceptu relativnog siromaštva koji uzima u obzir raspoloživi dohodak kućanstva, broj članova u kućanstvu (veličinu kućanstva) i distribuciju dohotka unutar populacije.

Osnovni je pokazatelj stopa rizika od siromaštva. To je postotak osoba koje imaju raspoloživi ekvivalentni dohodak ispod praga rizika od siromaštva. Stopa rizika od siromaštva ne pokazuje koliko je osoba stvarno siromašno, nego koliko njih ima dohodak ispod praga rizika od siromaštva. Prag rizika

jednog posla ili pribjegavaju drugim varijacijama na temu – prodaja ugovora, zaduživanje itsl. Na ovom mjestu izdvajam citat studentice - majke koja je radila kao stalna dugogodišnja zaposlenica s punom odgovornošću vođenja *teama* uslužnih radnika u klubu u centru grada Zagreba gdje si izlazak mogu priuštiti visokoplatežni pripadnici kulturne elite i „zlatne mladeži“. Niže opisano radno mjesto i situacije sklop je gotovo svih gore navedenih negativnih karakteristika: neisplata plaće, prekovremenih, „držanje ugovora u ladici“, laganje o radnom vremenu itd. Citat započinje u trenutku nakon tri mjeseca ne isplaćene plaće:

Citat 8: Znam da se jako, jako dobro radilo, jer sam vodila promet i obračunavala navodne plaće. I, taj jedan dan, sama napravim taj veliki promet, satarem se ko nitko. A to je bila smjena od 10 do 18. I tisuće kava i vanjska terasa, a ja sama u smjeni i satarem se ko niko. I radim si obračun na kraju smjene. A cijelo vrijeme ja živim od manče. Ja se hranim od manče. I ja u minusu 40-50 kuna. A dogovor je da ne možeš imat minus, sav višak je tvoj, ali ne možeš imati minus. I meni je bilo toliko muka od tog svega. Od te besparice. Od tog što sam se satrala. Od tog svega. Jer kad sam ja skužila u smjeni da imam taj minus, čučnula sam dolje u šank i rasplakala se od muke, samo sam plakala 15 minuta i nisam mogla prestati plakati baš sam pukla, pukla, baš sam pukla. I u tom je momentu došao taj ljigavi šef.. ja mu objasnim, govorim mu da ću sad ću uzet svoje stvari, ja idem, ja više neću radit. Sve divno krasno, ali ja nemam što za jest., „Kako ti ne razumiješ da ja sad nemam ni za pokrit minus, ja nisam ništa jela cijeli dan jer nisam ni stigla, ni mogla i ja sad moram ići kući i nemam što za jest. Kako ne razumiješ da ja zbilja nemam hranu nikakvu. Ja sam gladna. Doslovno sam fizički gladna“. Od tog dana počele su bit dnevnice.(LOŽ5)

---

od siromaštva postavljen je na 60% od srednje vrijednosti (medijana) ekvivalentnoga raspoloživog dohotka svih osoba. Prag rizika od siromaštva, za jednočlano kućanstvo je 25 668 kn godišnje, što je 2139,00 kn mjesečno. (URL: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/14-01-01_01_2017.htm)

Ovakva vrsta eksploatacija je često **zamaskirana prividom kolektivnog zajedništva i solidarnosti**, te je jedan je od primjera **iskorištavanja neiskustva i neznanja mladih radnika i radnica** kojima je ovo *defacto* prvi ulazak u svijet rada. Činjenica neiskustva mladih signalizira potrebu za većom zaštitom, edukaciju o pravima, mogućnostima i dužnostima, te pojačanu kontrolu nadležnih institucija. Nastavak ove priče iste studentice koja radi u punom radnom opterećenju eklatantan je primjer rada u ugostiteljstvu:

Citat 9: Živjeli smo od manče to vrijeme, a ja sam živjela isto dodatno jer sam instrukcije davala, dvoje različitih instrukcija sam imala u to vrijeme. Pa sam se s tim nekako pokrivala. Ali realno mi je bilo baš jako teško jer glupo sam se osjećala. Ono stvarno sam tamo radila sto posto, super mi je bilo, super mi je bila ekipa u to vrijeme. Super mi je bilo raditi jer je bilo jako sve kreativno, bila mi je super i ta glazba, živa svirka, ovako, onako, mogli smo pit što smo htjeli. Uvijek bi nam, kao taj šef koji je na kraju taj muljator, svaki vikend bi nam donio hranu, ono, tko šta hoće jest, i uvijek je nekako bilo ono, pa ono dobro, kupuje nam hranu, možemo pit pa dat će pare, samo da to bude, zato jer je i tu bila jedna, što u biti tek poslije sam shvatila da je to bilo nešto skroz drukčije, bila je jedna kao neka, koncept kao neka velika obitelj, veliki tim, zajedništvo, ovako, onako, što u biti, nije to bilo lažno, ali je bilo isforsirano. Atmosferu povjerenja, intime, i nekakvog zajedništva u kojem mi, u kojem mi svi skupa radimo za nekakav viši cilj. A u biti u tim nekim momentima se novac tretirao kao neki obiteljski budžet u kojem bi ja najviše pušila jer bi ljudi uvijek dobili svoj novac, svoju dnevnicu kao zaposlenici, a ja bi ono, koliko ostane. Ali cijelo vrijeme u biti što se tiče tog pitanja novca tamo stvari uopće nisu bile transparentne. Jako teško je ono, imat jasnu sliku. Kad je, kad si u jednoj poziciji, u poziciji radnika u biti, koji ono, ne zarađuje, koji radi, ne dobiva novac, radi na crno. Kao svi su oni navodno bili prijavljeni - oni koji nisu bili studenti. A s njima je još bilo gore, ispalo je da oni njima nisu ni plaćali doprinose. Ja sam čak i dobro prošla u cijeloj situaciji jer meni se ne plaća nikakvo mirovinsko. (LOŽA)

Besplatna radna snaga ili kako smo se naučili bezvrijednost, podvrijednost i podcijenjenosti rada

Studenti su jeftina, neorganizirana i obespravljena radna snaga. Satnica im je vrlo niska (trenutni propisani minimum je 16 kuna po satu), a doprinosi na njihov rad iznose samo 17,5%. Jedini dokument kojim se regulira studentski rad jest *Pravilnik o posredovanju pri zapošljavanju redovitih studenata* koji nije supstancijalno mijenjan od 1996. godine. „Ovakvo deregulirano stanje, koje je na snazi već više od dvadeset godina, odgovara materijalnim interesima ključnih aktera — studentskim centrima i poslodavcima. **Studentski centri kao posrednici u zapošljavanju dobivaju 12% od svake isplate preko studentskog ugovora, što iznosi više od 130 milijuna kuna godišnje.** Istovremeno, zapošljavanjem jeftine studentske radne snage poslodavci znatno smanjuju troškove poslovanja“ (Kolak, 2017). Mnogi u tom kontekstu spominju učenje discipline u svijetu rada. Riječima jednog studenta rad je bio katalizator za sazrijevanje u negativnom smislu – *susret s hrvatskom realnošću i izlazak iz balona:*

Citat 10: Odgovornost, samodisciplina, naučio sam se životu i naučio sam vrijednost rada. I bezvrijednost i podvrijednost/podcijenjenost rada. U smislu ono, gle, mislim, ja sam u nekim stvarima bio dosta očajan, recimo autopraonicu kad sam uzeo. Ne bi više nikad tako što. Ne zbog toga što je autopraonica, nego zato što je 17,00 kn po satu. To trebaš povećalom tražiti u oglasima i grupama, Facebook, a koji bi se trebao radit ispod 23-25 kn po satu. Koji bi se trebao radit! Koji bi se trebao radit! Ja mislim da ni jedan takav posao ne bi trebalo radit ispod 25,00. Ne jeftina, nego smo besplatna radna snaga.(LZM6)

Citat studenta koji je rukovoditelj jednog bankarsko odjela devet godina, uspoređuje **jednaku odgovornost za manju plaću nego radnici putem standardnih oblika ugovora:**

Citat 11: Ja sam jeftinija varijanta radnika. Kad gledaš posao koji trebaš obaviti, onda sam radnik, a kad se treba platiti i nagraditi i tako dalje, onda si student. 25 kn po satu za studentski posao je fakat rijetkost i nadprosječno dobra lova. No, međutim, stvar je u tome, što ovoga, satnica je ostala ista

kao kad sam došao na početku, i dalje je 25 kuna, a opseg posla i obveze i odgovornost, tu su se ne udvostručile, nego su 5-6 puta veće nego na početku. Tako da, s te strane, mislim da tih 25 kn je premalo, s obzirom na to što sve ti radiš i na sve to što se od tebe očekuje i kakvu imaš odgovornost. A recimo na nekakvoj godišnjoj razini kad pogledaš, zaposlenici koji rade isto ko i ja, i vremenski 8 sati svaki dan, i imaju istu odgovornost i isti opseg posla, oni na godišnjoj bazi dobe 5000, kn za prijevoz, kojeg ja ne dobim. Dobe po sigurno, 2000-3000 kn, to je moja procjena, nekakvih stimulacija. Pa ti još tu nekakvih 1500,00 kn božičnice, plaćeni godišnji i bolovanje. To ti je već preko 10 000 kn da su oni plaćeniji nego ti za isti posao. U slučaju da oni imaju 25 kn sat, a nemaju. A neeeemaju, i to ti onda još mjesečno po dvije, tri tisuće kuna veće imaju plaće, nego ti ko student. Pa sad dvije, tri tisuće kuna mjesečno puta dvanaest je 30,000 kn plus još prijevoz to ti je 40 000 kn. A ja za cijelu godinu zaradim 50 000, jer ako prođem pedeset, moram plaćat porez državi. Ispada da su ti za cijelu godinu duplo plaćeni nego ti, za isti posao. (LOM2)

Na pitanje koja bi po njihovom mišljenju **bila optimalna satnica i radno opterećenje** većina studenata odgovara u skladu s rezultatima istraživanjima o štetnosti rada preko 20 h tjedno na studij. Otprilike su svi odgovorili jednako kao i stariji student veterine:

Citat 12: Da student radi 3-4 sata dnevno, da ima 20-25 sati tjedno. Kad bi to bilo plaćeno 35 kuna koliko bi to i bilo realno, onda bi to bilo svima prihvatljivo i to bi bio gušt. Satnica bi trebala bit minimalno 30 kn za bilo koji studentski posao. Ja sad ovu godinu idem drugi put i slušam samo jedan predmet. I zato si mogu priuštiti da toliko radim. Ja da imam full time fakultet, ti imaš predavanje od 7 i po ujutro do 12-13, onda imaš rupu do 15-16, i onda imaš klinike. Imaš dežurstva noćna. Od 18 popodne do 6 ujutro. Imaš apartman na faksu di provodiš vrijeme. Po rasporedu. Da bi satnica mogla bit veća za studentske poslove bi. Pošto oni ne plaćaju doprinose. Po meni su satnice za studente izrazito male. Ja dobijam 25,00 kn. I za noćni rad. I redovito pratim oglase na SC-u i po studentskim grupama. I mogu ti

reć da je to jedna od većih satnica. Satnice su redovito po 20,00 kn, čak za fizičke poslove. Mislim znaš i sama Tražim/nudim studentski poslovi, svaki dan to gledam, znači ono skladišni rad 20,00 kn. Jedino me smeta što se ne poštuje povećanje naknade za noćni rad. Sad sam ovu subotu radio od 14 popodne do 5 ujutro. To je 17 radnih sati. Da je po pravilu, ja sam od 23.00-5.00 trebao imati 30 posto veću plaću. (LOM13)

Prihvatljivost, to jest normalnost niske satnice čak i u struci (u uzorku ide do maksimalno 35,00 kn/h), studenti/ice u nekim slučajevima zapošljavanja u struci opravdavaju „ulaganjem u tebe jer krećeš ispočetka i ne proizvodiš profit prvih nekoliko mjeseci“ (LOM3) i zahvalnost zbog usavršavanja u nekom području struke. Gotovo diplomirane stručnjakinje i stručnjaci plaćaju daleko ispod strukovno normiranih cijena rada. Zbog viših satnica u poslovima u struci ulazak u rizične poslovne dogovore: primjerice rad na crno bez osiguranja u teškim uvjetima (niže navedeni restauratorski posao na skelama, bez obuke), ilegalni rad- npr. tehničko crtanje dijelova za industriju –(tvoja pogreška može značiti raznorazne gubitke i opasnosti). Potpisuje se osobu s diplomom, dok ti „štancaš norme“ (LOM3), odgovornost za tuđe živote je najekstremniji primjer iz uzorka, gdje je studentica medicine, tada na drugoj godini fakulteta, bila zaposlena kao medicinska sestra u privatnoj poliklinici gdje se obavljaju jednostavniji kirurški zahvati. Nakon što studentica odlazi, zapošljavaju školovanu nižekvalificiranu osobu za veću plaću (LOŽ7). Ovaj citat elaborirano sažima mnoge iskaze koji se ponavljaju vezano uz stav da se iskorištavaju kompetencije i znanja „apsolvenata“ koji su već prošli nižekvalificirane poslove te je većina njih radila u struci ili poslove koji zahtijevaju diplomu. Restauratorski posao na crno koji je dugi niz godina obavljao student likovne pedagogije, a naziva ga fina bauštela po ovom pitanju govori:

Citat 13: Treba se promijeniti taj položaj studenata koji rade. Znači dok god je satnica mala, do tad ćeš uvijek imat jeftinu radnu snagu koja će ti to htjet radit za male pare. A dok god oni to žele radit za male pare, nikad se neće dić satnica. I to je taj neki krug koji se nekako vrti. Događa se statičnost. Mrtva ekonomija. Jedan jal. Gdje se ljudi cijelo vrijeme žale. Uglavnom, događa se to jedno kolektivno nezadovoljstvo. Neki trljaju ruke, jer imaju jeftinu radnu snagu, jer ne moraju zaposlit doktora znanosti da obavlja to za

1000 eura ili 2000 eura, nego zaposlit će studenta koji će to raditi jer se želi osamostaliti. (LZ4)

Makroekonomski učinak studentskog rada kao najjeftinijeg rada jest **nelojalna konkurencija radnicima na druge tipove ugovora** što dovodi do narušenih odnosa u radnoj okolini. Riječima studenta veterine koji je 16 godina profesionalni konobar o odnosima s drugim zaposlenicima:

Citat 14: S ostalim zaposlenicima na većini radnih mjesta imam negativna iskustva. Zato što ostali zaposlenici na studente gledaju kao na svoju konkurenciju. Uz to što su ljubomorni na njihovu satnicu. Sad konkretno na poslu gdje radim je početna plaća 4500,00 tisuće kuna. Kad biš ti radio 180 radnih sati, podijeli s tim brojem sati koje radi, ispadne da im je satnica 16,00 kn. I tu se ono dosta često stvara jaz. I to nije samo jedno takvo mjesto. Jer ja sam radio i na radnim mjestima gdje je bila i 30,00 kn satnica. Zamisli kako te tek onda ekipa gleda. Njima je tipa 18,00-20,00 kad podijeliš plaću na sate. Nigdje se ne radi 160,00. U ugostiteljstvu ti mjesec ne izađe ispod 220,00 radnih sati. Sad na ovom radnom mjestu, u 2.00 prestaje smjena. Ja izlazim u 15 do 3, 3. Ja sam ti kad je došao voditelj upisao si sati u šihitu i cup. Zapisao da sam bio petak i subotu do 2.30. Još sam i bio pošten, iako sam izašao u 3. Petak i subota pola sata duže. Jedan sat više. Odmah me zvao: „Zašto si upisao jedan sat više?“ Ja sam rekao da sam radio petak pola sata duže i u subotu pola sata duže. I on je rekao da je to uključeno u satnicu radnog vremena tog dana, da ne može se upisati sat više, za posao koji sam tamo radio. Onda me pitao: „A šta bi stalni zaposlenici trebali u tim okolnostima?“ A prekovremene stalni zaposlenici ne dobivaju. Imaš fiksnu plaću, radiš koliko treba, do kad treba ostaneš duže i to je to. I budi sretan što dobiješ prijavu. (LOM13)

Druga dva primjera navode slično, ali iz perspektive kolektivne atmosfere koju stvara **sukob dvaju tržišta rada**.

Citat 15: Al najčešće ni jedan niti drugi svijet ne želi čuti drugu stranu. Jer vlada nerazumijevanje. Ovi kaj oskudijevaju, il su zavidni ili su

obespravljeni, potlačeni pa imaju resentiman. I obeshrabreni su. Ne kažem da je to fiksno. Mislim da je danas to tako. Da se to e može promijenit. Ovi sa nižeg statusa pogotovo koji nisu išli na faks, ili imaju resentiman: „Šta ti meni tu sa knjigama imaš govorit o poslu!?“ (LZM6).

Česte malverzacije i strategije poslodavaca koje su omogućene nevezanjem studentskog tržišta rada uz Zakon o radu jesu: neisplata plaća, retrogradno mijenjanje pravila oko isplate i visine plaće, tj. neispoštovan prvotni dogovor oko plaće, riječima ispitanika „držanje u grču oko trajanja posla“, „odgađanje isplate dok ne izbije scena“ (LOŽ4) zbog kojih studenti –radnici ostaju na istom mjestu jer „stalno iščekuju: Kad će? Sa'će, kad će? Sa'će“(LOM3). Radnice i radnici su onda natjerani "utjerivati dugove" pozivanjem ili češće moljakanjem. Tuženje poslodavaca kod niti jednog ispitanika nije se pokazala kao praksa, iako je zagantirana kao mehanizam zaštite protiv neisplate plaća studentskim ugovorom.

Jedan od problema oko **kršenja propisanog datuma isplate plaće u roku 8 dana od odrade posla i iznosa plaće** pokazala se nemogućnost adresiranja problema osobama koje se bave isplatama, jer su često i one niže na hijerarhiji te riječima ispitanika „poluinformirane“. Također, **nemogućnost uvida u satnicu** najveći je prostor za malverzaciju i najučestalija je zlouporaba studentskog ugovora:

Citat 16: Sate sam šalješ, ali onda ga on uspoređuje sa svojom tablicom, koja je zapisana tamo i onda te tako isplaćuje. Može se dogodit da ti sebi ne upišeš sate, on će tebi isplatit manje bez problema. Jer to je tako. (LOM3)

Student sa iskustvom rada u struci na crno u kulturnoj industriji navodi jedan u nizu njegovih iskustava **neisplate plaće, odrađivanja probnog rada bez podizanja ugovora na ime tvrtke**:

Citat 17: Nakon toga je bio taj sa - govorit ću malo ljepše da to zvuči - nakon toga je bio posao također koji me gospodin iz (bivši poslodavac) preporučio, za (poslodavca na crno), gdje smo se mi našli 2-3 puta, i gdje sam ja uložio barem 10-tak sati rada, jer je bio dogovor da će on mene platiti nakon što to zaživi. To je bilo u biti dosta naivno s moje strane. Kao, kad te reklame koje smo pisali kao.. marketinške strategije, kako ćemo izreklamirat..firmu –(ime

firme). Koje su notorne po tome, da je to gerila marketing, što napišu svugdje (ime firme). To je ispalo beskrajno neprofesionalno, jer samo je čovjek uzeo ideje koje sam prezentirao nakon tih 10 sati rada, i nakon toga sam ga zvao barem 40 puta. Bio sam dosta uporan. I nije se javljao. Ništa, samo je na najbezobrazniji način prekinuo. On je meni rekao, to ti je probni rad, odi probat, odradi neki posao, a onda me za to nije platio. Nije on ispunio nikakav studentski ugovor. (LOM12)

Studentica povijesti umjetnosti i francuskog jezika koja radi puno radno vrijeme od treće godine preddiplomskog studija ***o retrogradnom mijenjanju dogovora oko isplate plaće i radnog vremena:***

Citat 18: *U početku sam radila 4 do 5 dana. Tako je bilo tih prvih mjesec i pol, dva. S tim da je bilo rečeno, nakon tih prvih desetak dana: „pa, ne- ne kako misliš 5000 kuna plaća, pa da radite samo 5 dana. Ne, mora se raditi 6 dana.” Ugovor sam digla u karlovačkom SC-u. Nisam plaću nikad dobila. Ja od njih nikad nisam dobila nikakvu plaću, nikakav iznos na račun, osim nešto na ruke na kapaljku. (LOŽ5)*

Devetnaesti citat ilustrira mehanizam kojim se putem studentskog ugovora provodi ***kršenje minimalno pripisane*** satnice na takozvanim ***edukacijama***, te generalno iskustvo s ***kašnjenjem isplate plaća*** studenta politologije kod privatnih poslodavaca:

Citat 19: *Prvo rekao mi je da će edukacija trajati ako se ja više potrudim, kraće. Ja sam se više potrudio, edukacija je svejedno trajala mjesec dana. Klasika. Edukacija je realno trajala 10-tak dana. Ja kad sam počeo dobivati normalnu satnicu doista je postepeno skakala kako je rečeno. Nedjeljom i subotom više plaćeno. Ako sam imao 18 kuna satnicu subotom je 20, nedjeljom je 23,00 bilo. Ako sam imao satnicu 20,00, onda je subotom satnica bila 22,00. Nedjelja je bila 25,00 tako nešto. Ja sam 50 sati više od potrebnog, radio za 10,00 kn. Obavljao sam posao, a plaćen sam kao da me se educira. Plaća je kasnila po tjedan dana. Većina poslova koja sam radio, plaća je uvijek kasnila. Uvijek ja pitam, je li to prva ili druga polovica*

mjeseca. On su rekli između 20 i 25, ali najčešće je dolazila oko 30-tog. I to na kolektivnoj razini, nije se mene diskriminiralo. (LZM6)

Nadalje, obrasci kršenja radničkih prava koji su se ponavljali u radnim iskustvima ispitanika su **prijetnje otkazom na suptilne načine**. Student podigne ugovor koji stoji, dogovori se da mu/joj se isplaćuju novci na ruke čime je i sam/sa sama u prekršaju, te stoga pristaje na ucjene. Mišljenje jednog studenta o strategijama poslodavaca - prvi citat je njegovo općeniti stav o poslodavcima, drugi je vezan uz rad u call centru:

Citat 20: najčešće nisu na strani studenta, najčešće igraju ili friendly ili ono mi smo si frendići, sve to. Najčešće ti rade pritisak da ono odmah potpišeš na prazno. To je 99 posto slučajeva. Najčešće te izigraju. Pozitivno je da je najčešće satnica takva kakva je dogovorena- isplaćena, to je bar moje iskustvo. Za druge ne znam. I najčešće da te izigraju kad će bit plaća...(LZM6)

Citat 21: Bio je jedan prevarant, kreator uvjeta rada, iznad njega su odredili satnicu, iznad njega su odredili koliko se radi. Dakle tu sam bio agent u korisničkoj službi. Nisam bio tehnička služba. Ja sam bio onaj koji usmjerava prema tehničarima i osoba koja može riješiti sitne probleme. Između ostalog dajem informacije, kako što košta, kome se treba javiti za probleme korisnika. Da se vratim do još sočnijeg dijela. Taj kreator uvjeta rada, on je meni rekao sve. Moram se odmah ograditi. Ja osobno nisam bio zakinut novčano, osim ovog deset kuna. Kolika je satnica, toliko sam ja dobio novce. Međutim, meni su uvijek plaću dizali za 100,00 kn. Ovaj čovjek je meni dao 100, 00 kn. On je to napucao na ugovore: krade firmu. Ako ja to njemu ne dam, on je meni rekao da me neće više stavljati na raspored, tj. da ja više neću raditi. Imam poruke na Whatss up-u. On to radi svima. Svima osim svojoj partnerici/supruzi, koja tamo isto radi.

Prilog1. Screenshot ugovora uz dozvolu i objašnjenje ispitanika: Prve fotografije su ti moj prvi ugovor s (telekomunikacijska firma). Radio sam u lipnju 82 sata "edukacije", 10kn/h. Dolje vidiš da je 925 kuna. Naime, 105

kuna si je moj poslovođa uplatio na moj račun, obično je činio da 100 kuna uplati, ali ovdje je 105 da bi koincidiralo s lažnom satnicom od 25kn/h.

14. Posrednik i student/ica su suglasni da će isprata na račun Student/ice uslijediti odmah po naplati računa.
 15. Pogodbe u obračunu zarade Student/ica šleše Poslodavcu.
 16. Svako preinačavanje, precrtavanje i dopisivanje na Ugovoru mora biti ovjereni potpisom i pečatom Poslodavca.
 17. U slučaju spora u svezi ovog Ugovora nadležan je sud u Zagrebu.
 18. Ovaj ugovor je zaključen u 3 (tri) jednako valjana i istovjetna primjerka od kojih svaka strana, nakon obavljenih prethodnih radnji i utvrđenom redosljedu listi, zadržava po 1 (jedan) primjerak.

IZJAVA STUDENTA/ICE:
 Izjavljujem da sam upoznat/a s obvezom (Pravilnika o porezu na dohodak N.N. 95/05), ako sam ostvario/a primitke po osnovi rada preko dvije ili više učeničkih i studentskih udruga, Posredniku, prije isplate po ovom ugovoru, dostavljam vjerodostojnu ispravu (preslike) o ostvarenim primitcima po toj osnovi kod drugih isplatišlja, odnosno, izjavljujem: **nemam ostvarenih primitaka u poreznom razdoblju po toj osnovi što i potvrđujem potpisom ovog ugovora.**

POTVRDA O OBAVLJENOM POSLU (popunjava poslodavac)

Vrsta naknade	Jedinica mjere (sat i sl.)	Ukupno sati	Cijena sata	Svega (neto)
Ugovoreni posao	SAT	37 ^h	25,00 kn	925,00 kn
Svega (neto) Slovicima: DEVEŠTO DVADESET I PET KUNA				= 925,00 kn

Posao je obavljen u razdoblju od [redacted] do [redacted]
 Naziv i opis posla: **KORISNICEA PODRŠKA**

Ugovor izdao/la: [redacted]

Poslodavac: [redacted]   Za Posrednika: [redacted]   Student/ica: [redacted]

Potpis i pečat: [redacted]   Mirko Bošnjak, sanacijski upravitelj SC-a   Višestručni potpis

Otkazivanje posla u trenutku dolaska na radno mjesto (poslodavci krše stavku iz ugovora o obvezi isplate otkazanog posla u iznosu satnice za pola radnog vremena), Otkazivanja su najčešća pojava u poslovima u ugostiteljstvu. Konkretni primjer je noćni rad u jednoj od većih franšiza noćnih klubova u Republici Hrvatskoj:

Citat 22: *Tu ti kasni plaća, tu ti ovo- tu ti ono. Nema ustaljenog rasporeda: zna se raspored, ali se ne zna raspored. Sad ovu subotu sam radio u (dnevno mjesto rada) do 23.00 h i zove me: dođi u klub (dio radnog mjesta, gdje se zaposlenici sele iz dnevnog u noćni rad na drugoj lokaciji). Kažem šefu smjene: „di sam ja, na kojem sam flooru? On: „idi se presvući“. Ja se presvučem u svoje radno odijelo, vratim se. On dođe i kaže: „što se mene tiče, možeš otići i kući, nisi trebao dolaziti.“ Ja sam rek'o: "odjebi ono znaš. Nemoj mi to raditi. Šta mi nisi odmah reko da odem kući spavati." Nije mi toliko do tih para, ako znaš da neće bit prometa, da neće bit bakšiš, neće bit tol'ko ljudi, zašto sam ja doš'o, ako nema potrebe. Nisam nikad tražio da mi se isplati po ugovoru obveznih 4 sata u slučaju otkazivanja posla. Jer nema smisla. On nije odgovoran za to. To radi direktor kojeg vidiš jednom u nikad (LOM3).*

Sintagma *kompletnog radnika i radnice* ponavljala se kroz nekoliko intervjua. Ispitanici uglavnom niti ne očekuju da će raditi jednostavnije pomoćne poslove, nego ulaze na tržište studentskog rada spremni na zaposlenje s punom odgovornošću u određenoj poziciji. Pitanje koje se postavilo ispitanicima je li njihova odgovornost jednaka onoj radnika koji su zaposleni putem standardnih oblika ugovora. Svi ispitanici su odgovorili kako nema razlike između njih i drugi radnika. Odgovornost, ravnopravnost i očekivanja poslodavaca prema studentima su jednaka kao i prema radnicima koji rade putem standardnih ugovora o radu i koja su regulirana putem Zakona o radu. Riječima studenta Kineziološkog fakulteta:

Citat 23: Što se tiče odgovornosti, jednaka je odgovornost. Što se tiče količine posla, mislim da ipak studenti odrađuju malo veći dio. Odnosno za sebe konkretno mogu reći da odrađujem veći dio spram nekog prosjeka zaposlenih. Zato što sam tamo godinama, i zato što puno posla znam samostalno odraditi i onda kad je neka gužva, panika ili veća količina posla, onda sam ja taj od ostalih studenata kojima se daje da taj dio posla rješava. (LOM2)

Ispitanik navodi da se zaposlio u banci dok su na njegovoj poziciji i u njegovom odjelu radile samo osobe s ugovorom na određeno, te kako su sve te radnike zamijenili studenti koji rade puno radno vrijeme i agencijski radnici. Navodi da ih je otprilike 30-tak. (LOM2)

Na tržištu studentskog rada trguje se ugovorima u zamjenu za najčešće – deset posto iznosa od plaće osobe za koju se podiže ugovor. Dogodila se neformalna institucionalizacija *prodaje ugovora „trećim osobama“* kao dodatne zarade studenata i studentica. Jedno od potpitanja bilo je o prodaji ugovora trećim osobama te jesu li upoznati tko plaća udio koji su dobivali od ugovora: je li oduzet od plaće radnika ili tvrtka dodaje na plaću taj postotak za studente. Jedan student iz područja biomedicine i zdravstva na pitanje je li prodavao ugovore, odgovara:

Citat 24: Jesam. Za velike iznose. Meni je uplaćivano po 200 000, 300 000 tisuću kuna na račun. Na godišnjoj razini na tim ugovorima je znalo biti uplaćivano po 200 000, 300 000 tisuća kuna. Za vrijeme limita. I onda bi platio porez 2500,00 tisuće kuna, a dobio bi 15-20 tisuća kuna. I još sam bio

porezna olakšica mami. Neki građevinski, geodetski biro je preko mene prao pare, a ja bi si s tim platio školarinu. (LOM13)

Kao što je navedeno u Anketi poslodavaca(2015., 2017.) država je jedan od poslodavaca koji koristi studentske ugovore za stalno zapošljavanje, gdje su studenti i studentice sami dizali državnim službenicima ugovore i prodavali ih, dok država daje 10 posto od iznosa plaće studentima – radnicima.

Citat 25: Vidio sam više primjera gdje ljudi rade preko studentskih ugovora u državnim službama, ministarstvima i tako dalje. Znam ljude koji 8-10 godina rade u državnim službama preko studentskog ugovora. Gdje država samu sebe vara, što je besmisleno (LOM12).

Jedan student ode, drugi student dođe i onak', vrte se k'o na traci (LOM2)

Za studente/ice nižeg socioekonomskog statusa koji se sami/e financiraju **nesigurnost u trajanje zaposlenja (tj. dogovoreno trajanje zaposlenja)** izuzetno je izazovno zbog potrebe kontinuiteta u zaradi jer nemaju financijsku podršku u slučaju gubitka posla. Student koji uz studij otplaćuje kredit roditelju umirovljeniku

Citat 26: Taj sam posao najduže radio. Agencija za ispitivanje javnog mnijenja. Moja kritika tom poslu je što je izuzetno bio nesiguran. Ja sam uhvatio zlatnu koku, da je bilo vrijeme kad je stvarno bilo posla. Ali onda u jednom trenutku kažu: "Čujte, imamo samo deset dana posla". Računaj satnica ti je otprilike 6 sati, 120 kn, znači 1200,00 kn bi zaradio. No, što je meni problematično je to što su nas dosta držali, kad je bilo manje posla, držali su nas uvijek za uzde. Nekako: "možda će bit posla". Nisu rekli, hoće ili neće bit posla. Tražio sam druge poslove, ali uvijek si nekako računao na taj baš posao. I onda je ono znalo biti, snađi se! Znalo je biti 12 dana posla, 10 dana posla. Nekad je bilo i 30 dana posla. Meni je najveći prihod koji sam tamo zaradio bio 2100,00 kn. U prosjeku sam zarađivao 1500,00-1600,00 kn. S tim sam si pokrивao režije i neki dio hrane ili stanarinu. Stanarina mi je 1500 kn. (LZM6)

Takozvana **fleksibilnost** koju omogućuje studentski rad dovodi do kršenja rasporeda, **rada na poziv** te kolokvijalno rečeno gledanje na mlade zaposlenike kao na one koji

nemaju nikakvih drugih obveza, pa im se „uvaljuje“ sve što drugi ne žele raditi i kada ne žele raditi (Božić, praznici, državni blagdani itd.). Rad u državnom kazalištu studentice elektrotehnike i računalstva:

Citat 27: Velik problem je bio, ja sam bila zamjena. I nama se govorilo, pogotovo zamjenama zamjena, da ne smijemo odbiti kad nas se nazove. A ti moraš doć sat vremena prije predstave, predstava počinje u 19.00 ili 18.00. Nama bi čovjek, neko kog zamjenjujem, javio bi nam se u 16.00 h ili 17.00 h popodne možeš li doći danas, za sat - dva. Na poziv. Uvijek računaš hoće li možda sutra biti predstava. Oćeš li sutra možda radit? To proizvodi nesigurnost. Ne znam koliko ću zaradit ovaj mjesec. Nemam uopće računice, nemam ekonomski plan uopće. Nemam finansijski plan. (LOŽ8)

5.5.2. Studij

Utjecaji privremenog, povremenog i stalnog intenzivnog radnog opterećenja sudionika istraživanja na studij su mnogostruki. Izdvojila sam četiri prevalentne teme:

1. Opisi i mišljenja o utjecaju rada na studij
2. Obrasci nepovoljnog utjecaja rada na studij podijeljeni su na najčešće probleme: manjak pripremljenosti na nastavi, utjecaj zamora od rada na spremnost na učenje, fenomen „odrađivanja“ zadataka – tj. neposvećenost, kašnjenje s redovnim obvezama i generalno ne pohađanje nastave što vodi do gubljenja potpisa zbog nedovoljnih dolazaka, kampanjsko učenje itd.
3. Povezanost studentskog rada sa strukom i poslovi u struci
4. Razlozi za produljenje studija

1. Opisi i mišljenja o utjecaju rada na studij

Krećemo od mogućeg uzroka poteškoća koje uzrokuje rad na sam studij, koje je u skladu s modelom otežavajućih faktora. Vrijeme provedeno u jednoj ulozi, opterećuje ispunjavanje i bivanje u drugoj ulozi. Neredovita prisutnost u akademskom okruženju pokazala se kod svih ispitanica i ispitanika kao najvažniji faktor gubljenja kontinuiteta studiranja. Većina njih u trenutku kada se zaposli, prestaje ići na predavanja što utječe na obaviještenost o obvezama i kvalitetu učenja. Nadalje, zbog manjka svakodnevne interakcije smanjuje se interpersonalna podrška - spremnost za pomoć i poticaj

kolegica i kolega za održanjem tempa. Gubitak socijalnih mreža unutar akademskog okruženja, izostajanje i nemogućnost kontinuiranog ulaganja truda proizvodi manjak samopouzdanja jer si „**izvan tijeka**“ **dogadanja na fakultetu**, što otežava daljnje ulaganje. Riječima studentice francuskog jezika:

Citat 28: Bilo mi je nelagodno. Osjećala sam da ne pratim dovoljno, da jednostavno uvijek nešto negdje pogriješim, osjećala sam kao da nemam dovoljnu količinu informacija kako nešto napraviti. Znači, tu mi je bio problem, ta nedovoljna količina informacija, da mi to bavljenje fakultetom, koje je u biti, u osnovici, bavljenje samim sobom i rad na svojim nekakvim željama, projektima i vještinama, shvatila sam da je to u biti nešto jako osobno, da radim nešto za sebe. A jednostavno sam ispala iz kolosijeka. (LOŽ4)

2. Obrasci nepovoljnog utjecaja rada na studij podijeljeni su na najčešće probleme: manjak pripremljenosti na nastavi, utjecaj zamora od rada na spremnost na učenje, fenomen „odrađivanja“ zadataka – tj. neposvećenost, kašnjenje s redovnim obvezama i generalno ne pohađanje nastave što vodi do gubljenja potpisa zbog nedovoljnih dolazaka, „kampanjskog“ učenja itd.

Student veterine sažima nepovoljan utjecaj rada na studiranje: **nepripremljenost za nastavu, premalo vremena za učenje, izostanci s nastave, „odrađivanje“, gubljenje potpisa zbog nemogućnost „hvatanja“ i neinformiranosti o obvezama, „trikovima“ i znanjima nužnim za polaganje ispita, produljenje studija itd.** Kod ostalih studenata se ponavljaju slični i isti problemi. Mnogima je **nemoguće paralelno biti u dvije uloge**, te odvajaju vrijeme za učenje i vrijeme za studij. Sljedeći citat pokazuje trud da se paralelno i pravovremeno obavljaju oba „posla“, što se ispostavlja kao *kontraproduktivno forsiranje* (LOŽ1). Nakon posla su umorni, pokušavaju učiti, što je često bezuspješno i sporo.

Na pitanje koji su negativni učinci rada na studij odgovora:

Citat 29: Produživanje vremena studiranja, neodlazak na nastavu, ponovno slušanje kolegija, manjak znanja na vježbama, na redovnoj nastavi. Svaka godina po dva puta. Zato što jednostavno u jednom periodu odlušam, u

drugom periodu polažem. Radim samo najnužnije. Ne učim redovito. Učim isključivo po potrebi. Pripreme za vježbe, kolokvije. Srećom imam mogućnost da stvarno brzo učim. I da ono kad sam aktivan na nastavi povezujem, i za kolokvije se spremam minimalno. Za nekakve ono prolazne rezultate. Ali za ispite je to nedovoljno. Pogotovo za veće. Ispit koji ekipa sprema tri mjesec, neki veći, ja ga spremam u tri tjedan. Ta tri tjedna moram bit fokusiran isključivo na učenje i hranjenje. A to ne mogu ostvarit ako sam pritom zabrinut za egzistenciju. Kuiš, znači, okej, ja ću učit i jest, al kaj ću jest? Kaj ću učit na pašti z maslinovin uljem, i pritom ću se trznut svaki put kad mi neko pozvoni jer ću se sekirat da su mi došli isključit struju. (LOM13)

Citat 28: Meni svakodnevno učenje, kvaliteta tog učenja, da li ću učit, koliko sam naučio, ovisi o tome kakav je bio dan na poslu. Da li je bio više stresan, manje stresan. Puno posla, manje posla i takve stvari. Recimo da problem je u tome što si ti na poslu od 8-16. I kad si nafriškiji i najodmorniji i kada bi najviše toga mogao napraviti i možeš, si proveo na poslu. Onda kad trebaš nešto napraviti privatno za sebe, učenje, seminari ili nešto općenito životnoga, tebi ostaje vremena od 17 i po, 18 nadalje, do ko zna kad navečer u noći, kak se već desi. I onda, što je najgore, imaš zimu, ujutro ideš na posao kad je polumrak, dođeš doma kad je već pala noć. I manje si aktivan, manje toga možeš, manje imaš psihičku koncentraciju, mogućnost, kapacitet, nego recimo u jesen i proljeće. I naravno da imaš u 5-6 popodne nakon kaj si od 7 ujutro na na nogama manje koncentracije, želje, volje, ambicije. Nemaš snage napraviti onolko koliko si mislio da ćeš napraviti ili naučiti. Zacrto sam si da ću deset stranica naučit, a naučio sam ih 4,5,3. (LOM2)

Tek nakon nekoliko godina „rada da bi se studiralo“, studenti „hvataju svoj ritam i određuju prioritete“, riječima studenta koji je upisivao više fakulteta (kako bi mogao raditi preko studentskog ugovora) da bi isplatio svoj „prvi odabir kojeg sad studira izvanredno“ i nastavio raditi. „Stopio se sa situacijom“ nemogućnosti vlastitog napredovanja u akademskom svijetu po vlastitim kriterijima. Pokazalo se kako na produljenje studija najviše utječe potreba za ulaganjem **duplo više vremena** nego drugima za polaganje istog

ispita ili iste obveze (seminari, zadaće itsl). Ovdje na njegovom primjeru vidimo **učenje na radnom i drugim mjestima** (u tramvaju, u menzi, „gdje god idem nosim laptop sa sobom“) kao strategiju kojom se koriste mnogi kako bi donekle stigli neke obveze rješavati pravovremeno, uz svijest da je takvo učenje „aljkavo i nekvalitetno“ što se u uzorku pokazalo kao učestala pojava:

Citat 29: Nekad jednostavno, pomiriš se s time. Tako je, kako je. Jednostavno tu ne možeš previše pomoć, stopiš se sa situacijom. Onda nekad si ljut, nekad si zainatiš, pa koliko god si umoran- si kažeš: „e ne, idem idem još učit, idem još učit, rek'o sam deset stranica i doći ću do te desete stranice.“ I onda naravno ispadne, ne svaki puta...da bi bilo bolje da si išao u devet navečer spavati, naspavat se ko čovjek za sutra i sutra zapet, nego se zainatiti i učit do 24.00 -1.00 h. I ono što si učio, nisi niš naučio, jer si jedva gled'o. I na kraju si drugi dan ljut, glava ti pada na papir i drugi dan si u još većoj komi i bedu, jer si još više umoran, i niš nisi napravio i još ti je gore nego jučer. Onda si uzmeš jedan dan - sad ću se naspavat, odmorit, tak da sam sutra spreman za učenje. I šta ti se desi. Desi ti se da je već srijeda, a u ponedjeljak si trebao naučit deset stranica, a srijeda je i ti tek dolaziš do desete stranice. I zato svaki put kad je ispit, ranije krenem učiti. Znam već iz iskustva da će mi se desit takve situacije, prije ili poslije neminovno. I onda kad su na poslu periodi kad je manja opseg posla, manja gužva, nastojim ujutro što prije riješiti posao da imam tamo poslije 13,14 više vremena za učenje.

I čak sam onda tad dobro, kvalitetno učio. Ono što sam si zacrto, sam napravio i naučio bi ono što bi si zacrto, lakše nego recimo, taj isti odlomak, sažetak, bilo šta u 18.00,19.00 navečer. I onda iskorištavam period tokom dana dok sam na poslu, u vrijeme radnog vremena dok sam friški, učit novo gradivo, a onda, predvečer, popodne bi to gradivo od toga dana ponavljao ili bi ponavljao ono prije. (LOM2)

Dugoročni učinak takvog „žongliranja s obvezama“ vidimo na primjeru studentice PMF-a koja kombinira više poslova- puno radno vrijeme u telekomunikacijama i intelektualnog rada na crno- instrukcije, jer si plaća školarinu te se sama financira.

Živi u Učeničkom domu u Novom Zagrebu kojeg isplaćuje tako da učenicima iz doma daje instrukcije iz matematike, kemije i srodnih predmeta. U opis njenog radnog dana vidimo kako jednostavno ne pronalazi prostor i vrijeme za fakultet i u potpunosti je demotivirana i bez doticaja sa studijem. Zbog dnevnog putovanja koje joj oduzima 3-4 sata dnevno i radnog tjedna koji traje više od 50 sati. Ona je treći put na četvrtoj godini, te ima „psihičku blokadu“ polaganja jedinog ispita koji joj je ostao da pređe na zadnju godinu i počne pisati diplomski. U tom „loopu“ je više godina, te se u potpunosti posvetila radu i spavanju, i nema pokretača za nastavak studija.

Citat 30: Najčešće radim 6-7 sati na dan, od 8-15. Onda odem kući na ručak, i onda imam još dvoje instrukcija, još 4 sata posla. Znači od 17-21. To mi je najgori dan. Kad stvarno radim od jutra do mraka. Ne bude uvijek tako, ali zaredaju se instrukcije, pogotovo u periodima kada su i meni ispitni rokovi. Trenutno, tako radim otprilike tri dana od sedam radnih. Jer meni je sedam dana radnih, tako da nemam pauzu, jer ako ne radim u call centru, držim instrukcije. (LOŽ9)

Nedostatak podrške profesora i administrativnog osoblja, manjak fleksibilnosti oko dolazaka na potpis, ponekad nužnost konzultacija u neuredovno vrijeme pokazao se kao krucijalan kod nekih studenata u napredovanju kroz studij. Često se ponavljao stav studenata da profesore „niti ne bi trebalo biti briga što su im studenti zaposleni na puno radno vrijeme“ (LOŽ5) koji je u skladu s eksplicitnim iskazima profesora kako si „tu da studiraš, a ne da radiš“ (LOM2) u slučajevima kada bi se i obratili za pomoć s isprikom da su radili. To većina studenata/ica – radnika/ica vidi kao dobru politiku jer ne žele da ih se gleda drugačije, te je stav da „što vrijedi za jednog vrijedi za sve“ (LOM2) prihvatljiv. Samo neki studenti nižeg socioekonomskog statusa su tražili da ih se **pozitivno diskriminira**, no rijetki su u uzorku nailazili na razumijevanje. Češće bi dobivali dodatne seminare ili zadaće da nadoknade nedolaske i slično.

Citat 31: Izgubio sam potpis zbog nepripremljenosti, zadaće ti kasne, ono muuuuljaš. Radiš svakakve tebi osobno neprihvatljive stvari, koje si mislio da nikada ne bi. Profesori nisu bili baš susretljivi, njihov moto je: "ti si tu da studiraš, ne da radiš." I to je problem. Malo koji profesor je izlazio u susret

studentima koji rade na mom fakultetu. Na višim godinama je to puno bolje. Družiš se s njima. Ne zato što ti radiš, nego zato što te zna. Ali njihov cijeli moto vi ste tu da studirate, a ne da radite. I to mi je bio veliki problem sa završnim radom. Ja njemu kažem ne mogu, jednostavno ne mogu, ne stignem. On kaže: mene to ne zanima, to morate tako i tako. Nisu imali razumijevanja za moj rad.(LOM2)

3. Povezanost studentskog rada sa strukom i poslovi u struci

Općenito mišljenje o povezanosti poslova sa strukom, gdje većina ispitanika radi poslove u ugostiteljstvu i telekomunikacijama zbog njihove stalne potražnje, sažima niže prikazan citat studenta politologije. Studenti/ice – radnici/ce naglašavaju **učenje informalnih znanja, samostalnost, prijenos svakog znanja na druge poslove u obliku učenja modela komunikacije, rada s ljudima i općenito ponašanja i snalaženja u radnom kolektivu**. S druge strane, svi opažaju da rad u uslugama i slično **neće doprinijeti zapošljivosti** i smatraju **nepravednim** činjenicu da **studentski rad ne ulazi u staž**.

Citat 32: Ja mislim da niti jedan neće biti direktno povezan, kao nešto da će mi zbog toga, da ću zbog toga dobiti posao. Može se reći da su sve neka neformalna znanja, sa mojom strukom je sve rubno povezano. Osobno, ali ne i na papiru, ima i te kako koristi. Svi ovi poslovi: korisnička služba, pomoć u utjerivanju dugova, anketiranje, pa čak i arhiv kojeg gledam tiskovine zadnjih 150 godina svakakvih vrsta i političkih opredjeljenja, obogatilo je moje politološko i ino znanje. Ja sam išao sa premisom, kolika će meni biti zapošljivost od vezanosti posla sa strukom. To izgleda nije tvoje pitanje. Odgovor ne, zapošljivost ne. Ali ovo drugo je apsolutno da, vezano uz struku - da. Politolog može biti znanstvenik, može raditi u javnoj upravi, razvilo mi je kompetencije, da. Počevši od rada u call centru, koja mi je političke preferencije na razini cijele Hrvatske otvorila. Od pojedinih segmenata lokalnih, općinskih do na najnižoj administrativnoj jedinici uprave. Induktivno skroz, ali sam vidio i rezultate istraživanja. Nismo mi rezultate dobili na uvid, ali bi pitali sa strane. Svaki mjesec radili smo nacionalnu anketu - CRODEMOSKOP. To su opća pitanja o najvažnijim

dnevnopolitičkim događajima - ocjenjujete političare itd. I na drugoj strani slušalice nam kažu mnoge odgovore, koje mi ne možemo ukucat. Kvalitativne odgovore. Ovo su sve kvantitativni koje bilježimo. Dva - tri pitanja budu kvalitativna. I onda mi čujemo svašta. Ti si ne možeš zamisliti kakvi su to odgovori, i koji su razlozi njihovih preferencija: "On mi ima lijepe zube i tako nešto" (smijeh). To su sad trivijalije. Ostat će mi ljudi neki u trajnom sjećanju.(LZM6)

Razlog ovako detaljnog opisa posla koji bi se izvanjskim promatranjem i po klasifikaciji djelatnosti mogao vidjeti kao rutinizirani, tehnički nižekvalificirani posao, pokazuje kako studentice i studenti uče i savladavaju vještine potrebne za daljnji izlazak na tržište rada, te da se u nekim društveno-humanističkim strukama „empirijski“ korisni. Riječima studenta „dobio sam cjelovitu sliku povijesnog tijela ovih prostora. Medijski reprezentacija je iščašena, cjelokupni školski sustav nema kritičku povijest, a politički odgoj da ni ne pričam“ (LOM6).

Poslovi u struci su se pokazali kao nadopuna akademski stečenim znanjima zbog prakse. No, kompleksni zahtjevi od početnika u struci gdje su ispitanici trošili „dnevne kapacitete“ (vrijeme i energiju) na posao, umjesto na fakultet jer bi im učenje za posao oduzimalo sve vrijeme za studij. Važnost *networkinga* za dobivanje **posla u struci** i većih satnica- **nužnost slobodnog vremena i odlaženja na strukovna događanja i upoznavanje ljudi** iz struke za većinu znači osuđenost na kontinuirani rad i „zaglavljenoš“ (LOM6) u lošim poslovima bez mogućnosti dobivanja boljih poslova. Faktori koji se ponavljaju kod **poslova u struci je nemogućnost zadržavanja istog za studente nižeg socioekonomskog statusa** jer je nužna konzistentnost u radu u struci. Zahtjeva odradu specifičnog posao od početka do kraja gdje su prekidi nepoželjni za cijeli kolektiv.

Usavršavanje u nekom području struke popunjava nedostatke na fakultetima gdje si prepušten sam/a sebi, kako naglašava većina intervjuiranih studentica i studenata. Unatoč tome, nakon postavljenog potpitanja smatraju li obavljanje odgovornog posla prihvatljivim za studente, svi su se izjasnili kako smatraju neodgovornim i neozbiljnim od poslodavaca zapošljavanje studenata na

poslovima koji su: zakonski kažnjivi, gdje su neki odgovorni za svoje i tuđe živote, gdje je njihov rad ilegalan, te najvažnije gdje se od njih očekuje da budu „kompletni“ radnici. Na potpitanje čini li mu inženjerski posao iz sadašnje perspektive primjerenim radom za studenta druge godine odgovara:

Citat 33: Mene kao osobe da, ja sam kao takav. Ali nije fer da to radi student za onu satnicu koju sam dobivao, to je više sad stvar, odnosa firme, kako oni to rade. Problem je u tome što oni tretiraju sve isto. Nemaš osobnog pristupa. To je problem. Imaš generički pristup. Ti si student, oćeš radit sad to? Ti ćeš radit isto što i da si dobio posao ovako. Počet ćeš manje manje i manje, ali ista je odgovornost. Isto ti seru poslodavci. Nije ono osobno. Ne možeš ti reć: meni ide ov, o pa ću ja sad ovo radit. Ne, ti moraš radit sve. Oni ti daju sve. Ne možeš ti radit samo jedno. Ti moraš biti kompletan radnik. I mislim da je to možda problem, te firme, da ti moraš bit kompletan radnik, da moraš uzet sve. A jednostavno neke stvari ne možeš znat, neke stvari dolaze s vremenom, nevezano za fakultet. Smatram da je to malo previše. To stvarno treba uzet osoba. Smatram da je to u tom datom trenutku, kao studentski posao previše. To je problem mindseta, mindesta inježnjera, nemoj me krivo shvatit, svi su takvi. Npr. žene inženjeri ti većinom sjede u uredima. Zašto?

*Što vrijedi za jednog vrijedi za sve. Samo što ja dobijam studentsku satnicu i npr. ja ne smijem potpisat. **Moj potpis stoji na crtežu, ali na proračunu stoji njihov potpis, a ja ga radim. Jer ja ne smijem potpisat, jer nisam diplomirao.** Prolazi njegovo odobrenje. Mi smo se u biti razišli kad sam ja počeo malo više studirat. Jednostavno nisam mogao zadovoljit neku njihovu normu.*

Citat 44: Onda sam one godine zato što sam puno radio (zbog nedovoljno ECTS-a), izgubio dom, i onda sam se preselio na dom na Sopot. To je učenički dom. Kako nisam imao novaca, onda sam ti tamo došao na ideju, da pričam s upravom da oni meni daju besplatnu hranu i smještaj, a da ja jednom tjedno držim djeci instrukcije u domu. I oni su na to pristali. I tako sam ja tamo živio. I to mi je bilo super, ali opet nisam imao nikakve prihode. Onda sam se zaposlio u firmi koja me zaposlila baš u struci preko

studentskog ugovora. I tamo sam radio skoro dvije godine. ali ta je firma bila u Dubravi i to je inženjerski posao. To je bilo projektiranje tlačne opreme, kotlovska postrojenja. Satnica je bila 20,00 kn sat. Ali kako je to bilo u Dubravi, meni je trebalo sat i po vremena tamo, sat i po vremena nazad. U to vrijeme su krenula redovnja predavanja. Radio sam 8 sati. Kad sam tamo, tamo sam 8 sati, a radio sam ti minimalno 3 dana tjedno. Nekad sam ti odlazio i dolazio, pa sam radio i vikendima da natučem te sate. Jer to je specifičan posao, ako ti nešto započneš nitko ti to ne može završiti za tebe, moraš baš ti. (LOM2)

Kolizija velikog opterećenja učenja novog znanja na poslu u struci gdje se traži da si kompletan radnik se u uzorku pokazuje kao dvosjekli mač. Stoga se većina ispitanika zbog potrebe velike posvećenosti i kontinuiranog rada u oba područja, vraća na nižekvalificirane i financijski isplativije poslove kao što je konobarenje. Riječima inženjera strojarstva i brodogradnje:

Citat 45: To je bio veliki problem, kako ćeš....znaš ono uz faks, nije tu bilo puno predavanja, ali bilo je ono moraš bit na vježbama, moraš biti na ovom, moraš bit na onom. Nama se većinom diplomski studij ne sastoji više od ispita, nego od pisanja seminarskih. I onda to jako puno vremena oduzima, dolaske na faks, konzultacije, traženje literature i to je bilo stvarno nespojivo. Onda smo se nakon godinu i po dana sporazumno rastali. Jednostavno, to više nisam mogao. I nakon toga sam se zaposlio ko konobar. Prošlo je dva mjeseca. Poslije ljeta treće godine sam prestao radit tamo, radio sam još nešto sitno tamo i onda sam ti se početkom 12 mjeseca počeo radit u (ime kafića) točio cugu. Tamo sam radio dva mjesec, nakon tog me šef prebacio iz kafića u klub. Super, može, reko, dvjesto kuna je večer. I u klubu sam dan danas. Plus rabin (obiteljski asistent), plus instrukcije. Instrukcije nisam nikad prestao. (LOM3)

4. Razlozi za produljenje studija

Produljenje studija kod ispitanika i ispitanica se događa zbog dva glavna razloga: produljenje kako bi mogli raditi i produljenje studija zato što rade. Povezane s tim su

i beneficije koje studentska prava pružaju: posao, prehrana, prijevoz, subvencije, jeftinija kulturna i sportska događanja itd.:

Citat 46: Prvenstveno jer mi je veća šansa na tržištu radne snage da dobijem posao. Dakle, studentski posao. Veće su mi šanse da dobijem studentski posao, nego na burzi. Otvoriš burzu, imaš one kućice, pa diplomirani povjesničari, politolozi, filozofi i tu uredno mahom 5 radnih mjesta. U Zagrebu najčešće. Šanse su nikakve, ovako me svi žele, jer sam pogotovo apsolvent.

Ja sam dva puta upisao diplomski u kućicu (u ISVU). Prvi razlog je posao, gdje ću nać posao ovako brzo? Drugi je zato što mi je jeftiniji život. Ja imam pokaz. Godinama imam pokaz za (ime grad), za HŽ, ali da idem u (ime grada), to mi je 50 % jeftinija karta. Moja djevojka je rodom iz (ime grada) i posjećujemo njenu mamu o kojoj brinemo. 50 kn godišnje mi je članarina, 50 % jeftinije, to se nakon treće karte isplati. Hrana, evo sad nakon ovog idem jest za 6,00 kn. Kak si ja mogu večeru, ručak napraviti za 6 kn? Nikako.“(LZM6)

Drugi odgovori na pitanje zašto su produžili studij izražavani su riječima: zbog posla. Stoga neću izdvajati citate.

5.5.3. Slobodno vrijeme

Na istraživačko pitanje kakav je utjecaj organizacije studentskog rada (visina satnice, radni uvjeti, karakteristike radnih mjesta) na kvalitetu života studenata naglašava se **socijalna isključenost**. Tempo radnog tjedna većini ispitanika, uključujući obveze na fakultetu dok su imali predavanja varira od 75 do 120 sati tjedno provedenih u radu i studiju. Najčešće sintagme koje su se pojavljivale i kodirane su *in vivo* najslikovitije pokazuju poziciju marginalizacije i fokusa na stjecanje dovoljno novaca za osnovnu reprodukciju koja se odražava na razne sfere života. Riječima jednog studenta: „pati ti društveni život“, „pati ti veza“, „pati ti obiteljski život“ (LOM5) ili najčešće korištena fraza jest: „Moje budno stanje je u posljednjih (broj godina) kuća – poso – faks- kuća“ (LOŽ9). Riječima studentice fakulteta elektrotehnike i računalstva:

Citat 47: *Najviše pati odmor i prijateljstva, što se zna odraziti na vikende - ako ne radim, zatvorim se u sobi i cijeli dan prespavam da imam snage za idući tjedan. Recimo, ja nisam izlazila jer si često financijski to nisam mogla priuštiti ili bi morala raditi ili bi bila umorna od posla. Također, društveni život mi je dosta patio i želje vezane za društveni život, putovanja, i slično nisu baš ispunjavane. (LOŽ8)*

Treća važna tema koja sam izdvojila jest zagušenost obvezama i **neispunjavanje vlastitih potencijala i nemogućnost usavršavanja u drugim područjima interesa:**

Citat 48: *Ja bih rekao svakako nekakav i manjak, manjak razvitka nekakvih vještina, interesa i iskustava u životu. Osim tih radnih. Hobiji. I ostalih interesa koji se kasnije mogu pretvoriti u nekakve ozbiljnije stvari u životu. Kao, oke, naučio sam se raditi, nekakvoj toj disciplini, upornosti i tako dalje. A s druge strane nekakve specifičnije stvari za koje treba truda i vremena, bilo sport, bilo glazba. Za nekako malo elaboriranije interese koji zahtijevaju malo vremena i financija, a koji poslije vode do nekih elaboriranih poslova.*

Bio je dosta velik rez, kao, sad radim skroz posao samo, onda imam samo nadoknađivanje i ispunjavanje fakultetskih obaveza, društveni život je nekako po strani. I onda kad bih uštedio za mjesec, dva, tri dana, onda bih prodisao društveno i svakako. Što zbog stresa kretanja oko te nule financijski, što zbog samog vremena, jer mi ne bi ostalo dovoljno vremena. Taj dio osobnih odnosa u periodima kad bih manje radio ili ne bih radio, bi društveni i seksualni život bio puno kvalitetniji. (LOM12)

Citat 49: *Ne samo zbog posla, nego samo zbog socioekonomskog stanja. Prva stvar, ja bi učila jezike, ne mogu. Čak i da uspijem zaraditi dovoljno novaca, nemam vremena. Jer ima raspodijeljeno: kućanski rad, pomaganje starcima, posao, fakultet. Di sad još neke rekreativne aktivnosti. Ne možeš. Ja znam ljude koji imaju novaca, koji odrade, nisu ovi pejorativno obavljajući, ali odrade sve u roku, ali više ocjene. Koji plivaju, koji uče jezike, koji putuju non-stop. Kako? Kako? Ne možeš, jednostavno ne možeš. (LOŽ10)*

Tako se kroz intervjue provlače teme **nedostatka brige o zdravlju zbog nedostatka vremena, rješavanje stresa alkoholom i halucinogenim drogama, održavanje budnosti i koncentracije** kofeinom u raznim oblicima (guarana), cigaretama, pićima za budnost tipa prikladnog studentskom budžetu. Riječima studenta strojarstva i brodogradnje koji radi u prosjeku 80 sati tjedno kao obiteljski asistent, daje instrukcije te u punom radnom opterećenju u ugostiteljstvu, ima 24 godine i 10 godina radnog „staža“:

Citat 50: Od zdravstvenih problema, stvarno osjetiš. Ne možeš funkcionirati više. Manje spavaš, puno zaboravljaš. To sam počeo kužiti kod instrukcija. Ne mogu se ja više koncentrirati dva sata. Da nekom sjedim i objašnjavam. Kronično sam umoran, ovisnost o kavi, cigaretama, jer kava mi je postala- 5-6 kava dnevno. I dehidrirat još od toga. Pogotovo od fizičkih poslova. Da ne pričam o ozljedama na radu. Prsti su mi cijeli slomljeni.(LOM3)

Primjer studentice kemije koja radi u telekomunikacijama i na crno radi intelektualni posao. Radni tjedan u prosjeku (bez fakulteta) joj traje 50h izražava isto stanje umora nakon radnog dana:

Citat 51: Samo dođem i idem spavat. Baš sam umorna. Nekad nakon tjedan dana znam bit krepana, da ne mogu doći sebi mjesec sljedećih mjesec dana.(LOŽ9)

Neredovitost u obavljanju osnovnih fizioloških potreba kumulativno dovodi **do oslabljenja cijelog tjelesnog sustava** – česta metafora koja se koristila je „izgorio/la sam“. Zbog umora želje za odustajanjem ili odustajanjem (za vrijeme pisanja ovog rada dvoje studenata je odustalo od fakulteta – oboje s djecom, koji rade u ugostiteljstvu preko 180 h). Riječima studenta-radnika: paralelno obavlja tri posla tijekom cijele godine, tjedno radno opterećenje između 50-65 h tjedno u posljednjih 6 godina, bez „godišnjeg“:

Citat 52: Sad kad sam u stanu mi je puno lakše. Ja kad sam bio u domu, ja sam odlazio ujutro u 6, vraćao se u 11,12 navečer. Zaspem, spavam 5-6 sati,

tuširanje i onda opet ponovo sve. Znali su me cimeri ne vidit po mjesec dana, oni spavaju kad ja dođem, oni spavaju kad ja odlazim. Od početka faksa ja spavam 6 sati maksimalno. Ali to sam se naviko. Bilo je vremena kad sam manje radio. Cijeli deveti mjesec sam pisao završni projekt, koji imam kao uvod u diplomski. Onda sam ti radio ovako: dolazio sam na faks od 7 do 15 ,od 15 sam krenuo s faksa da bi došao na posao u 16, na poslu sam bio do sutra ujutro u 6, onda sam spavao do 12 i tako ispočetka. Čudno ono, zamijeniš dan za noć, to je je jako teško.(LOM3)

Riječima studenta veterine; većinom radi noćne smjene - opisuje svoj tempo dana koji je iscrpljujuć:

Citat 53: Ja jednostavno da bi mogao bit tu, ja moram radit. Ja mjesečno skupim između 180 -240 sati plus nastava. Znači odlazin ujutro u 6-7 na nastavu, dođem doma, obavim kaj iman i iden delat popodne do 3 ujutro. Tako ono konstantno.(LOM13)

5.5.4. Afektivna dimenzija procesa međudnosa rada, studija i slobodnog vremena

Žrtvovala sam mladenačku bezbrižnost za dugoročnu investiciju u znanje(LOŽ2)

Iz dijela protokola koji se bavio afektivnim dimenzijama procesa izdvojeni su primarni i sekundarni emocionalni odgovori na procese rada. Pratimo emocionalne odgovore koji dovode do ishoda za gubitak motivacije za nastavak studija, psihofizičku opterećenost u uobičajenom tempu dana, tj. življenom radnom tjednu. Socijalna isključenost i deprivacija sna pokazuje se kao najteže prihvatljiva posljedica tempa dana. Psihofizička preopterećenost pokazala se kod svih ispitanika. Na pitanje imaju li što još komentirati o statusu radnika studenata, niti jedan intervju nije završio bez osvrta na poziciju koju mladi ljudi imaju u današnjem društvu. Ponavljale su se sintagme poput: *rezigniran sam, idemo van, situacija je nepodnošljiva, iskorištavaju nas, najjeftinija smo radna snaga, nema perspektive*. Na samim ispitanicima se vidjelo kako se dnevni tempo (najčešće smo se sastajali kasnije navečer nakon što bi odradili smjene i fakultetske obaveze) odražava na cjelokupno zdravlje: očigledna

neispavanost, sniženo samopouzdanje i nedostatak volje, izražavanje stanja u kojem jesu kao depresivnog i stresnog.

Stres se naglašava kao konstanta uz emocionalnu nestabilnost (promjenjivost raspoloženja - jedna studentica opisala kao *euforiju/snagu pomiješanu s tugom i frustracijom* na svakodnevnoj bazi), sram, iscrpljenost itsl. Izdvajam njezin duži citat budući da opisuje obrazac afektivnih stanja koja su se ponavljala, te je u njenom iskazu sažet emocionalni kontinuum proživljen kod svih ispitanika u većem ili manjem intenzitetu.

Citat 54: Osjećaji su- slaba koncentracija, nekakav osjećaj raspršenosti, anksioznosti, ispada nervoze, osjećaj nekakvih opsesivnih radnji u kojima mi je u tom trenu nešto jako bitno da to napravim i dovršim jer imam osjećaj da jedino tako mogu nešto iskontrolirat. Tipa, ne znam, dođem kući i sad ja moram nešto do kraja pospremit kako sam ja to zamislila. Ili, na poslu, isto nešto moram onako sredit napraviti, točno onako kako imam ideju da to tako mora bit. Onda imam nekad osjećaj, ono, sveopćeg besmisla. I nemoći. Da bi najradije odustala od svega. I napravila... samo bi nestala, jer mi je previše svega. Imam malo djeteta koje zahtijeva jako, jako puno pažnje i samo bi nestala. Imam nekad stvarno misli da, ono, čekam plaću i da bi uzela tu plaću i da bi samo uzela tu plaću i otišla u drugu zemlju. Ostavila bi samo neku poručicu na stolu i ono, otišla sam, nema me. Imam onda na dane, osjećaje stvarno velike frustracije ispremiješane s tugom da ne posvećujem dovoljno vremena djetetu jer gubim vrijeme na razmišljanje o faksu i vrijeme koje provedem na poslu i onda dođem i u biti sam nikakva za pravo kvalitetno vrijeme s djetetom. Onda imam na momente osjećaj nekakve sveopće euforije i snage, ma sve ja mogu, sve ću ja to uspjeh. Onda me ono taj val nekako nosi tri dana i onda mi se dogodi nešto na poslu, nekakva negativna situacija u kojoj mi to ništa nema smisla. Onda imam velik, često osjećaje nekakve velike ono, ekonomske tjeskobe. Da neću imat novaca, da sve neće bit kako treba, da će me to jako frustrirat jer sam kroz sve to prošla i osjećaj je grozan i opet me strah tog osjećaja neimaštine. Onda ima dana kad se osjećam toliko iscrpljena da se ne mogu ustati iz kreveta, a budim se svaki dan u 10 do 6 ujutro i imam ono osjećaj ko da mi je svaka kost u tijelu slomljena i onda se opet nekako dignem i natjeram se ono da krenem i izlazim iz kuće i čekam tramvaj i govorim si još samo jedan dan, još samo jedan dan. Onda ima dana kad nisam u

stanju radit ništa nego samo blejiti u mobitel, pušiti i piti kavu i ono, izlagati se nekakvim tako trivijalnim, doslovno mentalno retardiranim sadržajima i informacijama koje mi samo prođu, i onda opet i ostanu, i zapamtim ih i razmišljam si joj koliko moj mozak ima tih suvišnih informacija, a ono nekakve ključne informacije koje mi se tiču studija sam zaboravila i tako ću se osramotiti kad se vratim da sam puno toga zaboravila i da ništa ne znam. I tako, svaki dan mi je ono baš, svaki dan mi je borba. Baš mi je svaki dan borba da održim stanje u kojem jesam, a to je nekakvo blago pomicanje prema naprijed samo da ne stagniram i da ne krenem unazad.

5.6. Obrazac "rada da bi se studiralo" - faktori povoljnog međudnosa rada i studija i slobodnog vremena

Drugi dio prikaza nalaza mehanizama međudnosa rada, studija i slobodnog vremena bavi se pozitivnim radnim iskustvima. Spektar intenzivnih radnih iskustava koji kazivači/ce smatraju pozitivnima uobličeni su u jednu temu koja na kontinuumu međudnosa rada i studija proizvodi povoljnije ishode za tri ispitane životne sfere: rad, studij i privatni život. Izdvojila sam dvije teme poticajnih učinaka radnih iskustava na studij i život kazivač(ic)a.

1. Rad
2. Stjecanje kapitala: ekonomski, socijalni i kulturni

5.6.1. Rad

Diskurs o osobnoj volji ispitanika da uđu u rad i „time pridonese vlastitom profesionalnom i osobnom razvoju“ (LOŽ1) pojavljuje se kod ispitanika /ispitanica za koje se tijekom intervjuiranja ispostavlja da teret troškova društvene reprodukcije ipak ne podnose u potpunosti sami/same. Drugim riječima spadaju u samo neke skupine obrazovno ranjivih skupina po kategorizaciji iz *Eurostudenta*, najčešće stariji studenti koji su osjećali obvezu „pomaganja roditeljima“. U tih nekoliko slučajeva ispitanici i ispitanice „krapaju“ studentski budžet s raznih strana: roditelji im pomažu u „novcu“, „hrani“ (zimnice, itd), i „odjeći“ djelomično su im pokriveni troškovi stanovanja (npr. primaju subvencije od 149,00 kn za podstanarstvo), žive s roditeljima, kupuju učeničke ili studentske domove, čime se pritisak koji stvara

samostalno osiguravanje mjesečnih izdataka za stanarinu, režije, materijale i opremu za fakultet umnogome smanjuje. **Takav kontekst pruža vrijeme i minimalne resurse potrebne za potragu: više plaćenih radnih mjesta s manjim brojem radnih sati, rad u manjem opsegu: tj. organizacija vremena za intenzivni privremeni i povremeni rad i vremena za studiranje. Za razliku od osoba nižeg socioekonomskog statusa koje se samofinanciraju te rade tijekom cijele akademske godine i tijekom sezone, što je u ovom istraživanju češće no suprotno.**

Određene **vrste poslova** kao faktor koji poništava otežavajuće učinke međudnosa studija i rada (npr. rad u struci nadopunjuje i obogaćuje znanja stečena na fakultetu, te stoga olakšava neke studijske obveze zbog kompetencije stečenih na radnom mjestu).

Posao u struci najčešće donosi zadovoljstvo zbog primjene znanja u praksi, većih satnica te nade u zaposlenje za stalno bez prolaska *Stručnog osposobljavanja bez zasnivanja radnog odnosa* koji ojačava motivaciju za završavanje studija.

Veliki naglasak većine studenata je na dobrobiti poslova u struci zbog kroničnog nedostatka prakse na fakultetima svih ispitanika. Ipak, postoji suglasnost u iskazima da studenti zamjenjuju stručnjake s diplomama koje bi poslodavci trebali zaposliti na pripravničku plaću ili na *Stručno osposobljavanje bez zasnivanja radnog odnosa*, te da u trenutku kada su se zaposlili u struci, taj posao je od njih tražio učenje svega ispočetka, nužnu konzistenciju u radu- nemogućnost prekidanja rada zbog polaganje ispita. Istaknuta je važnost povjerenja koje daje poslodavac da sami/e riješe unaprijede posao, riješe situacije, pregovaraju, napreduju u zanatu, savladaju nove tehnologije što daje osjećaj napredovanja kakvog nema na fakultetu.

Učenje strukovnog znanja ispočetka na primjeru pokazalo se kao jako vrijedno onim ispitanicima koji su mogli raditi strukovne poslove *povremeno i privremeno*. Ističe se učenje kroz praksu – tj. nedostatak istoga na fakultetima, proširivanje, ponavljanje i primjena strukovnog znanja kao jako vrijednog te nužnost suradnje fakulteta s tržištem rada, stukovnim udruženjima, institutima, udrugama tj. uključivanjem studenata u „realni sektor“ poslova kako bi skupili iskustvo. Naglašavaju da su tim putem **stvorili socijalne mreže u određenim poljima struke, usvojili jezik struke, komunikacijske vještine potrebne za određenu vrstu rada, uvidjeli hijerarhije,**

savladali ponašanje u organizacijama i kolektivima što ih čini spremnijima za samostalni život. Student likovne pedagogije ilustrira svoje iskustvo rada:

Citat 55: Postaneš bolji, izdigneš se. Ja smatram da bi studenti trebali raditi uz faks, zbog toga što je jednostavno jako puno kolega koji završe faks i kažu da postoji ta nekakva depresija. Kao da su bili u nekakvom balonu, zatvoreni. I sad odjednom su pušteni van. Imaš 20 i nešto godina, i od tebe se očekuje da pokažeš nekakvu samostalnost. Ne mora to bit financijska stabilnost ili šta ja znam. Ali da si psihički stabilna osoba, koja može funkcionirati u društvu. A to te posao nauči. Ti si na faksu u jednom stvarno zaštićenom kalupu. I onda izađeš van, ono u šoku. Tako da jednostavno posao sa studijem, po meni je uvijek dobrodošao. Ali naravno to se treba promijenit u smislu da se.. da postoji ritam i vrijeme kojim studenti mogu studirati i obavljat posao. Ili da im daju svima u struci posao. Da radiš u struci i da radiš tjedno tri sata. I ti kad izađeš s faksa da ti znaš svoj zanat. A ne da ti, dat ću primjer ekonomista, koji uči pet godina ekonomiju, i onda se zaposli u firmi i onda zapravo ispočetka uči biti u toj firmi. Pa ja bi ga zaposlio zadnju godinu dana studija, nek radi u toj firmi u kojoj se želi zaposlit. I kad dođe u tu firmu, da jednostavno je uhodan u posao, da zna koja je njegova funkcija. To je neki slikoviti primjer. (LZ4)

Sukladno modelu olakšanja studija uz rad, radno opterećenje do maksimalno 25 sati rada tjedno pokazalo se korisno za učenje raspolaganjem vremenom, određivanjem prioriteta, te u usporedbi s njihovim kolegicama i kolegama „koji nisu ništa radili osim studiranja“ (LOŽ6) ispostavlja se da rad u struci ili povezan sa strukom (do 30 h tjedno) olakšava studij.

Studentica ekonomije koja od početka diplomskog studija radi u farmaceutskoj industriji posao vezan uz struku u punom radnom vremenu, primjer je kako povoljan institucionalni habitus (predavanja samo u večernjim satima, podrška profesoru u organizaciji održavanja predavanja, kolokvija itd. zbog visoke zaposlenosti studenata/ica ekonomije) te pristojni radni uvjeti: natprosječna satnica od 35 kn, točno određena radna uloga – donekle se ne izlazi se iz okvira radnih zadataka, podrška radne okoline („nagrađena“ božićnicom, brzo napredovanje, povišena satnica,

obećanje ugovora na određeno ispunjeno malo nakon intervjuiranja) povoljno utječe na ishode studija i percepciju radnog iskustva:

Citat 56: Mislim da do onog perioda dok sam radila sam više polagala i išla na faks. Jer sam bila u stisci s vremenom, pa nisam imala vremena za prokrastinaciju. Tako da meni je bilo čak pozitivnije iskustvo u periodima dok sam radila, sam davala više ispita i kolokvija, nego u periodima dok nisam radila. Kad sam počela radit, sam počela i učit, tako da je meni više pasalo radit, nego ne radit...Znala sam kad nemam vremena da mi je to sad jedino za učit i da moram iskoristit to vrijeme, dok nisam radila.. ma imam vremena, pa onda odugovlačiš, tako da..“ Što joj je također omogućilo da joj kompanija za koju radi predloži temu istraživanje, plati troškove provedbe intervjua te je tijekom samog intervjuiranja čekala potpisivanje ugovora na neodređeno.(LOŽ11)

Podržavajuća radna okolina gdje se učenje odvija kroz **benevolentno upućivanje nadređenih na pogreške** i postoji **podrška u svladavanju radnih zadataka**, svojevrsno **mentorstvo** olakšavajući je faktor, budući da student/ica ne troši vrijeme i energiju na poslovne zadatke nakon što završi s radnim vremenom kako bi sam savladao/la poslovne zadatke, tj. „ne nosi posao kući“. **Praćenje rada i nagrađivanje** u obliku povećanja satnica zbog zadovoljstva nadređenih i **odnos poštovanja poslodavca prema radniku/radnici** umanjuje negativne posljedice rada.

Uvjeti rada koji su se pokazali poticajni vezano uz financije: dnevna isplata kao osiguranje da će plaća biti isplaćena (pozitivna zbog prethodnih iskustava kašnjenja isplate plaća), kontinuitet neformalne isplate (takozvane napojnice), rad „na crno“-bez ugovora, jer je isplatu moguće dogovoriti na dnevnoj ili tjednoj bazi.

Uvjeti rada koji su poticajni vezano direktno uz studij su mogućnost dogovaranja za smjenu ovisno o fakultetskim obvezama, sigurnost u trajanje zaposlenja ("neće nestati posla", tj. dogovoreno trajanje zaposlenja: „držimo te dok ne završiš faks“) što smanjuje egzistencijalnu neizvjesnost jer se radno mjesto vidi kao stabilno i sigurno.

Sam primjer u kojemu studentica navodi jasnu raspodjelu dužnosti tj. iskustva rada gdje "svatko zna svoju ulogu"(LOŽ7) kao jedini takav „čist“ primjer kod trinaest ispitanika, budući da je dominantan obrazac suprotan: najčešće je to iskustvo rada svega skupa s onim što je u opisu posla jedna ispitanica slikovito nazvala „mala od palube, a zaposlena kao čistačica na brodu“ (LOŽ3).

Studentica medicine koja je šest godina radila puno radno vrijeme u struci daje opći dojam radnog mjesta na kojemu ostaje nekoliko godina, te moram napomenuti kako je od trinaest ispitanika jedina u potpunosti zadovoljna radnim mjestom:

Citat 57: Odlično. Nije mogao bit bolji, posao nije mogo bit bolji. Baš je odlično. Znači radiš sat vremena, zapisuješ sebi to koliko si radio, ako si radio 45 minuta to računaš kao sat vremena, a ako si radio tipa 15 minuta da si samo došao pa je pacijent otkazao operaciju to upišeš sebi kao pol sata, pa su ti to pol sata platili. Doslovno ako si došao i tamo ako je pacijent otkazao operaciju oni ti to plate kao pola sata i onda odeš doma. Plaća nikad nije kasnila uvijek su bili uredni, dragi, dobri.Što se tiče razgovora za posao, razgovor je bio sa šeficom ona je (zvanje sakriveno) koja vodi u stvari tu polikliniku. Razgovor je bio s njom, pitala me koja sam godina faksa. Prvo sam tjedan dana imala trening s tom sestrom, na čije ću mjesto doći i taj trening je isto bio plaćen. To vrijeme koje si proveo tamo da ti je ta sestra nešto pokazala, to ti je bilo plaćeno kao da si radio 30 kuna sat. I ništa, onda u tih tjedan dana mi je sestra sve pokazala svaku ordinaciju, koja što radi, kako koji doktor radi, i onda u sali isto što žele, što očekuju od tebe, znači sve je bilo točno objašnjeno, točno si morao znat što se traži od tebe i što se očekuje od tebe.

U dogovaranju rasporeda mogao si uvijek reći, znači ako ne možeš doći, ne možeš doći, nisi prisiljen doći naravno. A pauzu si imao koliko su imali i oni, ako imaš, pet operacija - jedan dan smo radili deset sati bez pauze, to se sjećam jer sam mislila : "O, tristo kuna", pa sam prihvatila. Svatko zna svoju ulogu i to je to. Sjećam se jednom da sam uzela čistit jer nisam imala što radit i došla je gazdarica i rekla kao: "Nisi ti tu čistačica, to će čistit ta cura, a ti radiš svoj medicinski posao".(LOŽ7)

Drugo izraženo afektivno obilježje vezano uz rad pokazao se ponos zbog **emancipacije od fakultetske sredine**, koja je varirala od **patrijarhalne, strukovno „konzervativne“ itd.** Dolazi do kritičkog odmaka od akademskog i strukovnog habitusa te formiranje vlastitog mišljenja.

Citat 58: Moj faks je dosta specifičan, jer su to većinom žene, većinom one samo žele se što prije udat, imat djecu i to je to. Nisam imala problema na poslu, ali na fakultetu su me ljudi gledali kao: „Ona misli da je bolja od nas”, zato što ja sam u jednoj noći odradila, ono što su oni odradili u pet. Moj fakultet nije bilo baš briga. Da ja dođem na vrijeme na sat, da predam na vrijeme seminar. Imala sam jednu situaciju u kojoj sam radila preko ljeta, pa sam ostala raditi još mjesec dana, znači mjesec dana me nije bilo na fakultetu i imala sam jako velikih problema s profesorima, jer nikome nije bilo jasno zašto ja moram raditi još mjesec dana, a ne biti na fakultetu. Sve izostanke sam ispucala odmah u prvih mjesec dana i onda sam znala da ću se morat tome (faksu) posvetiti. Ali nisu baš kužili, iako sam im rekla kakva je situacija. Ali to je taj mindset: fakultet vam mora bit broj jedan i ono udajte se, imajte djecu i radite što hoćete, ali faks mora biti na prvom mjestu. Mislim da je čak i dosta vrijeđalo profesore ako ti nisi na njihovim satovima, ako misliš da možeš još nešto, ako misliš da možeš taj predmet samo tako riješit, iako te nije bilo. Tako da tu dosta ego igra ulogu i njihov i moj. Još uvijek je učiteljski staromodan i mislim da je na ekonomiji i tim većim fakultetima puno lakše možda raditi paralelno. Znam puno ljudi koji tako rade paralelno, ali na učiteljskom to još nije slučaj. Nije im baš jasno zašto ne ideš na predavanja, zašto idem raditi (LOŽI)

Bivanje u radu postaje poticaj za brži izlazak na tržište rada: govoreći o „cost - benefit analizi“ jednoj ispitanici studiranje je izgubilo na vrijednosti, veći dio studenata u uzorku pred kraj studija ne vide fakultet kao mjesto gdje stječu kompetencije i vještine „za život“, pa **rad omogućava ispunjavanje ambicija i potencijala i osjećaja „korisnosti i produktivnosti“** više nego fakultetska sredina. Studentica učiteljskog fakulteta koja je u uzorku najkraće izvan nominalnog trajanja studija govori kako ju je pozitivno iskustvo rada:

Citat 59: *Ohrabrilo da što prije počnem radit, zbog početnih pozitivnih iskustava.* (LOŽ1)

Jedna od važnijih tema je bilo konstituiranje pozitivnog formiranja identiteta i specifičnih karakternih osobina - u odnosu na značajne Druge, tj. na dobnu, rodnu, stručnu i bilo koju drugu referentnu skupinu. **Uvid u vlastite sposobnosti mnogi uviđaju tek tijekom procesa rada, a ne kroz studij kao što su očekivali/e.** Naposljedku vlastite karakterne osobine shvaćaju kao uzrok dobivanja dobrog posla, tj. zapošljavanja (vrijedan/vrijedna sam, samostalna) što podiže samopouzdanje koje se prenosi i na ispunjavanje fakultetskih obveza. Također, ispitanici koji iz različitih poslova "vuku" pozitivno iskustvo procjenjuju to kao odraz vlastitih kvaliteta i mogućnosti inkorporiranja svakodnevnih događaja u cjelovitu sliku svijeta koja ih obogaćuje. Takav stav prema poslu im omogućava da resurse koje ulažu u posao: od odabira posla koje će obavljati do količine vremena i truda koje ulažu, raspodijele bez crpljenja emocionalne i psihičke energije koja im je potrebna za ispunjavanje obveza u drugoj ulozi. U teoriji razmjene, takve odnose nazivamo recipročna razmjena koja ima implikacije prema emocijama (Turner i Stets, 2011) i osjećaju predanosti radnom mjestu. Kroz radni odnos im je pružano osiguranje da u mreži odnosa primaju prihvatljive razine resursa te da „što prije“ moraju prijeći u okvir koji ih nagrađuje.

5.6.2. Razumijevanje radnog iskustva kao stjecanja kapitala i uloga u budućnost

U skladu s teorijama kulturne reprodukcije izdvojila sam teme koje su opisivale stjecanje socijalnog, ekonomskog i kultunog kapitala kroz iskustvo rada.

Socijalni kapital. Ispitanici izrazito cijene učenje modela komunikacije kroz rad, te smatraju kako je to komparativna prednost njih nasparam studenata /ica koji nisu nikada radili jer znaju dijelovati i „ponašati se“ u hijerarhiji, kolektivima, sa ljudima koji zauzimaju raznolike statusne pozicije i pozicije moći.

Ekonomski kapital. Radno iskustvo se vidi kao resurs za budućnost koji će olakšati pronalazak posla prije završavanja fakulteta. Nadalje, učenje raspolaganja novcem koju omogućava financijska samostalnost rezultira povećanim samopuzdanjem. Kao bitan učinak financijske samostalnosti javlja se ideja i polaganje nade u dobivanje

posla s pripravničkom plaćom i standardnim tipovima ugovora (na neodređeno i određeno) tj. preskakanje *Stručnog osposobljavanja bez stalnog zaposlenja*: riječima studentice učiteljskog fakulteta koja je zaposlena u marketingu tijekom studija na puno radno vrijeme i punu plaću:

Citat 60: Htjela sam se u tom vremenu osamostaliti, da kad već počnem raditi, da imam riješeno i stan i da kad izađem s faksa, imam neki iznos koji nije 2600,00 kn – što bi me čekalo. Recimo, da nisam prije radila, ja bi se morala vratiti doma roditeljima, znači otić doma i gledat starce, jer si ne bi mogla priuštiti da živim samostalno. Iskorištavanje studentskog ugovora jer je to bio jedini način na koji su me oni htjeli primiti, jer je to njima super isplativo, a sad kad ću diplomirati zadržat će me uz čak i veću nego uobičajenu početnu plaću. (LOŽI)

Kulturni kapital. Ispitanici vide najveću dobrobit u usvajanju informalnih znanja.

Citat 61: Gledam sebe kao na osobu, ako ću bit konobar ili ako ću raditi bilo kakav posao koji nema nikakve veze sa mojom strukom, ja se trudim što više naučit o tom poslu, jer sam takva osoba da se postavim da je to jako zanimljivo. I na kraju krajeva ja to mogu povezati sa svojom strukom. Mogu ubaciti taj moment u sliku, mogu ubaciti taj moment u pedagogiji sa djecom. Nemam nekakvu negativnu konotaciju. Mislim da me svaki posao tokom studija obogatilo za još jedno znanje. (LZ4)

5.6.3. Institucijske karakteristike koje olakšavaju studij uz rad

Organizacija studija – tj. institucionalni habitus (Barada, 2015) ponavljala se kao obrazac olakšanja „rada da bi se studiralo“ kod studenata iz uzorka koji su u većoj mjeri izražavali i povoljne obrasce radnih iskustava, te se pokazalo kako su najkraće izvan nominalnog trajanja studija. Organizacija studija najvažnija po pitanju rasporeda i organizacije predavanja (povoljno za studente/ice-radnike/radnice pokazala su se predavanja u jednom komadu: samo jutarnja ili samo popodnevna „smjena“). Također, veličina grupe olakšava neke probleme vezane uz pravovremeno obavljanje zadataka jer dolazi do izražaja interpersonalna podrška. Studenti/ice i profesori/ice provode mnogo vremena

skupa što omogućava suradnju, profesori dobro poznaju mogućnosti i načine rada svakog naosob, te se može reći da se poznaju intimno. Niže navodimo citat studenta kineziološkog fakulteta vezano uz dogovaranje izvršavanja obveza izvan službenog rasporeda:

Citat 62: Predmete vezane za hokej nam predaju, pod navodnicima ću reć "frendovi". To svi su dečki stariji 10, 15 godina od mene i znamo se. I oni su mi profesori, dvojica. S obzirom na to da nas je u grupi bilo 5 po godini, kad bi imali njihova predavanja koja su oni zakazali kroz tjedan prijepodne, kad svi radimo, onda smo se lijepo preko maila dogovorili, da bi mi to odradili popodne. Ili bi umjesto pet dana razvodnjenog tempa, ajmo uzet petak, subotu, pa sve to odradit u dva dana. Pa nekakve kombinacije ili vikendom. S njima smo se dogovorili kad bi većini nas studenata pasalo (naravno ne možeš svih sedam uskladiti). S drugim profesorima ne, jer su to predmeti općeg karaktera. (LOM2)

6. Rasprava uz komentare samih sudionika

Utopijske ideje o studentskom radu i razmišljanja o budućnosti

U dijelu rasprave pustila bih same studente i studentice s njihovim skromnim željama i zanimljivostima iz iskustva „rada bi se studiralo“.

Student likovne pedagogije opaža kako je njegovo pozitivno radno iskustvo u struci bilo omogućeno zbog predavanja u manjim grupama, poznavanja s profesorima, te naravi diplomskog rada. Studenti likovne akademije imaju pristup fakultetskim prostorijama i materijalima za rad po danu i po noći, sedam dana tjedno. Njegova klasna pozicija olakšana je životom s roditeljima, što utječe na pronalazak kvalitetnijeg zaposlenja. Također, njegov slučaj potvrđuje važnost institucionalnog habitusa i podrške fakultetskog osoblja na percepciju radnog iskustva i studija. Iako u navedenom citatu ispitanik percipira zaradu kao dodatak koji bi služio poboljšanju kvalitete života, a ne kao glavni izvor za preživljavanje, on eksplicitno kasnije progovara o svojoj privilegiji življenja s roditeljima u mjestu pored Zagreba (gdje proizvodi hranu, te sudjeluje u troškovima režija i ostalih kućanskih potreba) te se izmješta iz vlastite pozicije, primjećuje kako na njegovom fakultetu studiraju

„samo“ oni čiji roditelji imaju „minimalno 2000,00 kn mjesečno da im pošalju“ (LZ4). On ne vidi način kako bi uspijevao raditi puno radno vrijeme i studirati bez reorganizacije sustava rada i studija. Na ovom mjestu predlaže svoju „utopijsku ideju“ dok odgovara na pitanje bi li bilo moguće studirati njegov smjer bez ikakve potpore.

Citat 63: Nemoguće je to, u potpunosti se sam financirati na fakultetu koji od tebe traži posvećenost od 8 do 20,00... Ne može se to usporediti s pod navodnicima normalnim fakultetom, gdje isto imaš full time predavanja. Možda neka utopijska ideja je da studenti rade 1/4 radnog vremena. Nek imaš ti predavanja tri ili četiri dana tjedno, ali ajmo ti dat petak da odradiš, 3-4 sata dnevno da odradiš u svojoj struci. Manje onda još. I da to bude nekakva satnica, ali da tebi poslodavac stvarno plaća. Da ti za ta tri sata imaš 100 kn za vikend. Da ti nemoraš.. Ni to nije neka lova. danas je 100 kuna malo novaca. ali želim reć, dalo bi se iskalkulirati nekakav prosjek, gdje bi student zadovoljio neke potrebe da se može samostalno financirati.(LZ4)

Kao što je poznato iz istraživanja (Eurostudent, 2014, Dragojević, 2014.) reprodukcija nejednakosti po pitanju klase, rase i roda visoka je na tehničkim, prirodoslovnim, medicinskim (STEM) i umjetničkim područjima. Posljedica smanjivanja važnosti određenih struka uplivom žena i osoba nižeg socioekonomskog statusa (društveno- humanistička područja) posljedično smanjuje i cijenu rada, zaštitu na radu, mogućnosti kolektivne organizacije i statusnu devaluaciju određenih znanja i zanimanja, te time posljedično diploma ne postaje sredstvo socijalne mobilnosti ili poboljšanja životnih uvjeta. Potvrđuje se kako ulazak u studij često ide na štetu osoba nižeg socioekonomskog statusa, zbog zaduživanja, prekvalificiranosti i stoga smanjene zapošljivosti itd. Struke gube monopol nad znanjem, mladi su nakon studija natjerani raditi „bilo što“ umjesto da se njihovo obrazovanje shvati kao temelj izgradnje društva, tj. činjenica da su mladi temelj društva kao radna snaga, što su i studenti sami često naglašavali. Izdvajam komentar vezan uz šire konsekvence izrabljivanja mladih kao radne snage na cijelo društvo s idejom za poboljšanje sustava rada.

Citat 64: Imam primjer za to stručno osposobljavanje. Mislim da je to projekt koji je propao i samo se čeka neka usijana glava koja će to jako dobro obrazložiti, da to stvarno propadne. Imam nebrojeno puno primjera kolega

koji su završili Agronomski fakultet. Njih 40 zaposle u firmi na godinu dana. I od 40 ljudi koji nauče kako diše ta firma, upoznaju se sa ljudima, nauče posao. U godinu dana možeš savladat jedan posao. Oni dobiju otkaz i dovedu 40 ljudi koji su potpuno nesposobni za taj rad i onda ih godinu dana opet „osposobljavaju“. I onda ih mijenjaju, mijenjaju, mijenjaju. Ali nitko ne pita što je s tim ljudima koji su sad dobili otkaz. To je projekt koji je propao. Ja ne znam tko ga je uopće odobrio, ali poanta je u tom da moji kolege masovno odlaze na to stručno osposobljavanje u školu gdje rade punu radnu satnicu za 2500,00 kn. A profesor pored njega radi za puno više. Ja se apsolutno slažem da osobu koja nije sposobna radit posao, da ga ne treba platit kao nekog tko radi 20 godina zna to. Onda mu ne možeš dat takvu odgovornost. Ne možeš čovjeku dat tako odgovoran posao i toliko radno opterećenje. Neka onda bude asistent, nek dobiva lovu, nek dobiva onda tih 2500 tisuće kuna, a onda kao asistenta ti neće dat 2500 tisuće kuna, nego će ti dat 500 kn. Od kojih ti nemreš živjet, a ti moraš preživjet. Tako da je to projekt koji je ono... tog je uvijek bilo, ali nije bilo tak plaćeno. Nije bilo tak mizerno. Ono što se zapravo događa je da se studente koji se i ovak i onak bore za sebe kad studiraju, ih još prinude da još godinu dana rade za minimalac ili još manje od minimalca. Mislim ti ljudi, naravno da odlaze van. To je očito taktika da se ljude pošalje van, nego da ih se zadrži unutra.(LOŽI)

Rješenja socijalnih nejednakosti u obrazovanju koja nude kazivačice i kazivači u komentarima, u skladu su i sa preporukama raznih *policy* dokumenata navedenih u radu, stoga ponavljam njihovim riječima zaključke. Većina njih smatra sustav stipendiranja nepravednim, te uviđa potrebu povećanja obuhvata, dosega i visine stipendija, promjene kriterija stipendiranja, te uvođenja minimalne početne plaće u skladu sa životnim troškovima, koje pokazuje citat 64. Nadalje, stavljaju loše socijalne politike vezane uz obrazovanje i državna izdvajanja za obrazovanje u društveni kontekst. Riječima jedne studentice:

Citat 65: Stipendije bi trebale bit veće, trebalo bi biti više stipendija. Ne bi trebali uvjeti samo prosjek ocjena. Ali mislim da studenti imaju najmanju

podršku društva. Još je najžalosnije to što im onda se to ne isplati jer im se teško zaposlit, općenito taj sam fakultet je imao nekakvu vrijednost. A danas kad završiš fakultet, ako ne možeš nać posao: ma radi bilo što. Što ne bi trebalo tako bit. Ako si magistar bilo čega, ne bi ti trebalo bit da ćeš pristat radit bilo što. Treba uvijek se pokušat emancipirat i snać. Ali kad završiš fakultet mislim da početna plaća ne bi trebala bit 4500,00, nego bi trebala bit 7000,00 ili 6500,00. Tako da mislim da je općenito situacija loša. (LOŽ8)

Citat 65: Mislim da je jako loša situacija u Hrvatskoj. Nije nitko cijenjen. Necijenjena je diploma, necijenjeno je iskustvo, necijenjeno je znanje. Općenito što se događa u društvu, da nekakvi znanstvenici na primjer, da nekakva istina, nekakva znanstvena istina dolazi u pitanje. To da je zemlja ravna ploča i takve stvari, tako da mislim da cijelo društvo ponižava znanost. I teško je mladima općenito tu nać perspektivu, baš zato što se očekuje da tek što završiš imaš stručno osposobljavanje gdje opet se ne možeš osamostaliti. I onda ako uopće se zaposliš što su većinom ugovori na nekakvih godinu dana, na par mjeseci, preko raznih agencija, gdje nisi u mogućnosti dić kredit. I onda dok dobiješ ugovor na neodređeno, imaš 35 godina. Automatski nisi u mogućnosti razmišljati o nekakvom stanu svom, o svom nekakvom autu. Automatski o zasnivanju obitelji. Problem je zasnivanje obitelji uz te nestalne ugovore, to majčinstvo uz posao. Rađenje karijere uz majčinstvo. Mislim da su to veliki problemi društva općenito. (LOŽ10)

7. Zaključak

Niži socioekonomski status studenata/studentica-radnika/radnica unutar sustava školovanja i sustava rada u ovom istraživanju pokazao se kao prepreka konstruiranju prilika (ispunjavanje potencijala i želja), ciljeva (viđenje polja budućnosti: od ideja o zaposlenju do odluka o životnim putevima), mobilnosti (putovanja, razmjene studenata, volontiranje, uključivanje u strukovna i ina događanja izvan „obvezujućih, prolaska kroz studijske godine) i ideala (beperspektivnost, niska očekivanja, pomirenost sa situacijom).

Obrazovanje se iz perspektive kazivačica i kazivača vidi kao privilegija koja naposljetku ne garantira pretpostavljeni kontinuitet „napredovanja“ i izgradnje smislenog životnog puta pri izlasku na tržište rada tj. ne osigurava socijalnu mobilnost te reproducira nejednakosti. Iskustvo rada tijekom studija preslikava se na aspiracije. Bivajući u određenim mrežama razvili/e su određena očekivanja o budućim interakcijama, to jest uče iz vlastitog iskustva i tome prilagođavaju sljedeće korake. Kolokvijalno rečeno, možemo reći da je kod nekih došlo do „zamora materijala“, jer ako se pogleda vrijeme provedeno u radu, bez odmora i bez povrata uložениh resursa, mnogi izražavaju nedostatak snage za ponovno „kretanje od nule“. To je slučaj sa svim ispitanicima osim studentica medicine, ekonomije i učiteljskog fakulteta koje su zaposlene već tijekom studija za pristojnu plaću i to njihovim riječima „pukom srećom“ ili „slučajnošću“.

U tih nekoliko slučajeva ispitanici i ispitanice „krapaju“ studentski budžet s raznih strana: roditelji im pomažu u „novcu“, „hrani“ (zimnice, itd), i „odjeći“ djelomično su im pokriveni troškovi stanovanja (npr. primaju subvencije od 149,00 kn za podstanarstvo), žive s roditeljima, kupuju učeničke ili studentske domove, čime se pritisak koji stvara samostalno osiguravanje mjesečnih izdataka za stanarinu, režije, materijale i opremu za fakultet umnogome smanjuje. **Takav kontekst pruža vrijeme i minimalne resurse potrebne za potragu: više plaćenih radnih mjesta s manjim brojem radnih sati, rad u manjem opsegu: tj. organizacija vremena za intenzivni privremeni i povremeni rad i vremena za studiranje. Za razliku od osoba nižeg socioekonomskog statusa koje se samofinanciraju te rade tijekom cijele akademske godine i tijekom sezone, što je u ovom istraživanju češće no suprotno.**

Učenje strukovnog znanja ispočetka na primjeru pokazalo se kao jako vrijedno onim ispitanicima koji su mogli raditi strukovne poslove *povremeno i privremeno*. Ističe se učenje kroz praksu – tj. nedostatak istoga na fakultetima, proširivanje, ponavljanje i primjena strukovnog znanja kao jako vrijednog te nužnost suradnje fakulteta s tržištem rada, strukovnim udruženjima, institutima, udrugama tj. uključivanjem studenata u „realni sektor“ poslova kako bi skupili iskustvo. Naglašavaju da su tim putem **stvorili socijalne mreže u određenim poljima struke, usvojili jezik struke, komunikacijske vještine potrebne za određenu vrstu rada, uvidjeli hijerarhije, savladali ponašanje u organizacijama i kolektivima** što ih čini spremnijima za samostalni život. Student likovne pedagogije ilustrira svoje iskustvo rada:

Stavove o radnom iskustvu kreira niz varijabli. Smatramo kako je nužno na populaciji provesti kvantitativno istraživanje o olakšavajućim i otežavajućim faktorima zaposlenja na studij kako bi dobili/e mogućnost kreiranja politika u skladu s mišljenjima studenata/ica- radnika/ica o maksimalnom broju radnih sati tjedno, broju radnih dana u tjednu i karakteristikama radnog mjesta itd. Na ovoj razini istraživanja oprimjerali smo što studentima/icama znači pristojan posao. Pokazalo se kako horizontalna pravednost unutar grupe (npr. radnog odjela, tipa ugovora, satnice, odgovornosti) pokazala se kao olakšavajući faktor. To je radno mjesto na kojem svi rade s istim tipom ugovora i jednakom težinom radnih uvjeta- recimo call centar gdje su svi pomoćni radnici – studenti. Pravednost unutar vertikalne strukture - na radnom mjestu studenti/ice imaju “mentora/icu” s kojom surađuju pokazuje se kao faktor smanjenja otežavajućih faktora, u usporedbi s poslom „jednake težine“.

Relevantnost emocionalnih procesa vezanih uz klasnu poziciju pokazala je sociološku konceptualizaciju na pozitivne i negativne emocije nedostatnom za kompleksnost narativa o emocionalnim ishodima procesa rada uz studij. Interpretacije o djelovanju studiranja uz rad na individualne emocionalne procese sukladnija bi bila aporijska supostavljanja i kontinuumi. Supostavljanjem naizgled paradoksalnih emocionalnih ishoda, tj. riječima jednog ispitanika – "sinusoidalnog karaktera emocija" svakog pojedinačnog radnog iskustva pokušala sam postići opis emocionalne nijansiranosti obrazaca nošenja s emocionalnim usponima i padovima studiranja uz rad. Primjer

takvih oscilacija jest sekundarna emocija ponosa ispitanika pogledom u prošlost, pomiješanih s primarnom emocijom ljutnje vezanom uz trenutnu situaciju u kojoj se nalaze, te obeshrabrenosti i osjećaja neizvjesnosti vezanoj uz budućnost.

Nedostatak financijskih sredstava ima negativan učinak na pravovremeno završavanje studija, posvećivanje diplomskom radu u skladu sa željama ispitanika/ispitanica, te posljedično činjenje kompromisa koji oblikuju vizije rada i vlastitih mogućnosti u svijetu rada. Financijske i akademske poteškoće koje svoj korijen imaju u kulturnom kapitalu, klasi, rodu doprinose otežavajućim okolnostima studiranja. Treba spomenuti kako su svi iz uzorka izvanredni studenti koji imaju vrlo dobre ili odlične ocjene, te neki izvanredna postignuća u području vlastitog znanstvenog polja (koja zbog povjerljivosti podataka ne navodim u nalazima) zbog strasti i zaljubljenosti u svoju struku i znanost samu, što se često naglašavalo kroz intervju. Smatram da je osviještenost osoba nižeg socioekonomskog stanja i želja za studiranjem nije želja za „uzdizanjem na socijalnoj ljestvici“. Od povjesničarke umjetnosti, slikara, ekonomistice, ferovke, kemičarke, veterinarara, komparatista, hokejaša, strojara razlog upisivanja baš „tog“ fakulteta i smjera je sažeto u ovom citatu: „zato što me zanimala istina više nego zapošljivost. Malo idealistički, ali to je iskustveno. Mene je više zanimalo, nego da ja budem. Mene je više interesirao razlog, nego moja egzistencija. Razlog zašto je to tako kako je, sve oko nas“ (LZ6) za svakoga od njih iz određene perspektive.

8. Literatura:

1. Bills B., D.: *The Sociology of Education and Work*, Blackwell Publishing, 2004.
2. Barada, V., Doolan, K., Košutić, I. *Institucijski poticaji i prepreke za uspjeh u studiju: perspektiva studenata/ica. Izvješće o nalazima istraživanja*. E-Quality povezivanje kvalitete i socijalne uključenosti u visokom obrazovanju u Hrvatskoj. Zagreb, Institut za razvoj obrazovanja, 2015
3. Doolan, Karin. „*My dad Studied here too*“: *Social inequalities and educational (dis)advantages in a Croatian higher education setting*. 2009.

4. Dragojević, Đurđica. *Rodna segregacija u visokom obrazovanju*, Diskrepancija, XIII(19): (25-37), Zagreb, 2014.
5. File J., Farnell T., Doolan K., Lesjak D., Šćukanec N. *Financiranje visokog obrazovanja i socijalna dimenzija u Hrvatskoj: analiza i preporuke*, Institut za razvoj obrazovanja Zagreb, 2013
6. Given, M. Lisa (ur.), (2008.) *The Sage encyclopedia of Qualitative reaserch methods*, Vol.1-2, Sage publication Inc., London
7. Haralambos, M., Holborn, M. *Sociologija- teme i perspektive*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.
8. Hauschildt, K., Gwosc, C., Netz, N., Mishra, S. (2015). *Social and Economic Conditions of Student Life in Europe: Synopsis of Indicators. Eurostudent V 2012-2015*. Bielefeld: W. Bertelsmann Verlag.
9. Kosi, Tanja (2013.); *Does Student Employment Deteriorate Academic Performance? The Case of Slovenia*, Revija za socijalnu politiku, 20.(3): 253-274, Zagreb
10. Matković, Teo (2009.); *Pregled statističkih pokazatelja participacije, prolaznosti i režima plaćanja studija u Republici Hrvatskoj 1991.-2007*. Revija za socijalnu politiku., 16 (2): 239-250, Zagreb.
11. Matković, Teo (2011.); *Obrasci tranzicije iz obrazovnog sustava u svijet rada u Hrvatskoj*, (Doktorski rad, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada Sveučilišta u Zagrebu), (URL: https://bib.irb.hr/datoteka/513185.disertacija_matkovic.pdf (posljednji put pregledano 15. srpnja, 2018.)).
12. Matković T.: *Koliko isključeni? Sociodemografski profil, zapošljivost i socijalni kapital siromašnih radnika i kućanstava bez zaposlenih u Hrvatskoj*. Rev. soc. polit., god. 13, br. 3-4, str 271-291, Zagreb 2006.
13. Musić, Goran. *Od „svačije-ničije“ do nečije, samo čije? Društvena svojina i javno dobro u srpskoj tranziciji“*, U: Vesić, D. et al: *U borbi za javno dobro. Analize, strategije i perspektive*. (str. 61-79). Centar za političke emancipacije. Beograd, 2012.
14. Farnell T., Doolan K., Matković T., Cvitan M.; *Socijalna i ekonomska slika studentskog života u Hrvatskoj: nacionalno izvješće istraživanja*

- EUROSTUDENT za Hrvatsku* (2011.) Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.
15. Farnell T. , Matković T. , Doolan K. , Cvitan, M.: *Socijalna uključivost visokog obrazovanja u Hrvatskoj: Analiza stanja*, Zagreb, 2014.
  16. Skeggs, Beverly: *Formation of Class and Gender*, Sage Publications, 1997.
  17. Skeggs, Beverly: *(Dez)identifikacija klase: kako ne biti radnička klasa* (2016), K. : časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju,
  18. Šćukanec, N., Sinković, M., Bilić, R., Doolan, K. i Cvitan, M. (2015). *Socijalni i ekonomski uvjeti studentskog života u Hrvatskoj: nacionalno izvješće istraživanja EUROSTUDENT V za Hrvatsku za 2014.*
  19. Šćukanec, N., Doolan, K., Thomas, L., Košutic, I. i Barada, V. (2015). *Unapređivanje kvalitete u visokom obrazovanju kroz jačanje pravednosti i socijalne uključenosti* (Pregled rezultata projekta E-Quality Završna publikacija projekta E-Quality s pregledom ostvarenih rezultata.). Zagreb. Institut za razvoj obrazovanja.
  20. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2011). *OECD Economic Surveys: Slovenia 2011*. Paris: OECD, URL: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-surveys-slovenia-2011_eco_surveys-svn-2011-en (posljednji put pregledano 5. rujna 2018.).
  21. Owen S., M., et all, *An Integrated Model of Work–Study Conflict and Work–Study Facilitation*, School of Psychology, Social Work and Social Policy, Asia Pacific Centre for Work Health and Safety, University of South Australia, Adelaide, South Australia, Australia. Sage Pub., 2017
  22. Potkonjak, Sanja, *Teren za etnologe početnike*, Hrvatsko etnološko društvo Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF Press, 2014.
  23. Lehmann, W. *Habitus Transformation and Hidden Injuries: Successful Working-class University Students*, *Sociology of education*, 87(1) 1-15, Sage
  24. *Internetski izvori:*
  25. Anketa poslodavaca 2015, URL: http://www.hzz.hr/UserDocsImages/Anketa_poslodavaca_2015_HZZ.pdf.

26. Anketa poslodavaca 2017., URL: http://www.hzz.hr/UserDocsImages/Anketa_poslodavaca_2017_HZZ.pdf)
27. Bourdieu P., The forms of capital (1986), (URL: <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>)
28. Kuzmanić. A., Perić I., *Studentski centar i njegova budućnost (3)*, URL: <http://www.h-alter.org/vijesti/studentski-centar-i-njegova-buducnost-3> (posljednji put pregledano 20. kolovoza, 2017.).
29. Milat, A., *SC: od posebnog društvenog interesa do komodifikacije*, Zarez , 2014.(Url: <http://www.zarez.hr/clanci/sc-od-posebnog-drustvenog-interesa-do-komodifikacije>)
30. Deklaracija o znanosti i visokom obrazovanju, Sindikat visokog obrazovanja Akademska solidarnost, 2012, Zagreb. (URL: <http://www.universitas.hr/wp-content/uploads/2012/03/AS-Deklaracija2.pdf>) (posljednji put pregledano 07.09.2017.)
31. EUROSTUDENT IV- Intelligence brief:Is Higher Education In Europe Socially Inclusive?, (URL: http://www.eurostudent.eu/download_files/documents/IB_HE_Access_120112.pdf)
32. _120112.pdf)
33. SAVJETOVANJE S JAVNOŠĆU O PRIJEDLOGU NACIONALNOG PLANA ZA UNAPREĐIVANJE SOCIJALNE DIMENZIJE VISOKOG OBRAZOVANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ 2018.-2021., URL: <https://esavjetovanja.gov.hr/ECon/MainScreen?entityId=5774>)
34. POKAZATELJI SIROMAŠTVA I SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI U 2016. (URL: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/14-01-01_01_2017.htm)
35. Crno tržište u zagrebačkim studentskim domovima... (URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/crno-trziste-u-zagrebackim-studentskim-domovima-ilegalna-prodaja-soba-cvjeta/4635521/>, posljednji put pregledano 20.rujna.2018)
36. Prodajem sobu u domu..., URL: <http://www.mojfaks.com/nakon-predavanja/prodajem-sobu-u-domu-kako-je-moguce-prodati-i-kupiti-smjestaj-u-studentskom-domu>. posljednji put pregledano 20.rujna.2018)

37. Koga skriva SC Zagreb..., URL: <https://srednja.hr/studenti/studentski-domovi/sto-koga-skriva-sc-zagreb-studentima-dobili-smjestaj-domovima-nisu-objavili-imena/>. posljednji put pregledano 20.rujna.2018)
38. Na koji način unaprijediti sustav financijskih potpora za studente, URL: <http://iro.hr/2018/07/04/na-koji-nacin-unaprijediti-sustav-financijskih-potpورا-za-studente/>, <http://www.h-alter.org/vijesti/studij-i-socio-ekonomski-status>, posljednji put pregledano 20.rujna.2018)
39. Kolak, J. *Povremeni rad za stalno*, URL: <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/jakov-kolak-povremeni-rad-za-stalno>. posljednji put pregledano 20.rujna.2018)
40. Kriminalna radnja bez kazne..., URL: <https://srednja.hr/studenti/vijesti/kriminalna-radnja-bez-kazne-studenti-bez-posljedica-mogu-prodavati-studentske-ugovore/> posljednji put pregledano 20.rujna.2018).

9. Dodatak

A) Protokol za polustrukturirani intervju

a) Mišljenje o uvjetima rada unutar različitih radnih iskustava i iskustava interakcije studenata/ica s institucijama za posredovanje i poslodavcima

1. Koliko radite tijekom akademske godine?
2. Možete li detaljno od početka studija opisati opći dojam o radnim odnosima u koja ste stupali i/ili u kojima ste još uvijek?
3. Možete li mi opisati karakteristike Vaših radnih mjesta?

4. Je Vaš posao vezan uz Vau struku, i smatrate li da će biti koristan za daljnju karijeru?
5. Koje je Vaše generalno mišljenje o poslodavcima unutar Vašeg radnog iskustva? Možete li navesti pozitivne i negativne primjere odnosa sa poslodavcima?
6. Jesu li Vas drugi zaposlenici tretirali kao ravnopravnog radnika/icu, ili su imali razumijevanja za Vaš studij?
7. Uspijevate li urediti i odvojiti vrijeme za rad od privatnog i studijskog vremena?
8. Smatrate li da imate iste prilike u ostvarivanju vlastitih želja vezanih uz studij kao i Vaši kolege koji ne rade? Imate li osjećaj da ste u zaostatku s fakultetskim obvezama zbog posla?
9. Jeste li zamijetili projene u statusu studenata/radnika od početka Vašeg studija? Koje?

a) Konflikt posao- studij

1. Možete li mi navesti Vaše glavne razloge za ostanak u statusu studenta/ice?
2. Koji su faktori najviše utjecali na Vaše postajanje na studiju izvan nominalnog trajanja studija?
3. Koji su negativni učinci rada uz studij na Vaš život?
4. Koji su negativni učinci rada uz studij na samo studiranje? (Utječe li rad na Vašu: prisutnost na nastavi, trud, pripremljenost za nastavu?)
5. Je li radno opterećenje i Vaša odgovornost za posao bila jednaka kao i za radnike koji su zaposleni na druge tipove ugovora? Koje je Vaše mišljenje o tome?

b) Facilitacija odnosa studija i rada

1. Postoje li i koji su pozitivni učinci Vašeg rada uz studij?
2. Možete li opisati na koji način rad pozitivno utječe na Vas? (Učenje organizacije vlastitog vremena, učenje raspolaganjem svojim novcem, radno iskustvo, ponašanje u organizaciji i kolektivu, usvajanje komunikacijskih vještina, povećani prihodi, povećano samopouzdanje, poboljšanih komunikacijskih, društvenih i tehničkih vještina).

c) Podrška okoline

1. Smatrate li da dobivate potrebnu razinu podrške od fakulteta s obzirom na Vaš

status studenta/ice radnika/radnice? Možete li opisati neke situacije u kojima ste dobivali podršku, i obrnuto, situacije u kojima je podrška izostala.

2. Smatrate li da dobivate potrebnu razinu podrške od radne okoline s obzirom na Vaš status studenta/ice radnika/radnice? Možete li opisati neke situacije u kojima ste dobivali podršku, i obrnuto, situacije u kojima je podrška izostala.
3. Razumije li Vaša obitelj sve poteškoće studija uz rad? Imate li podršku (od prijatelja, roditelja i drugih osoba)?

d) *Afektivna dimenzija procesa*

1. Možete li mi generalno opisati kako se osjećate vezano uz Vašu poziciju studenta/ice koji/a radi?
2. Imate li osjećaj preopterećenosti obavezama? Kako se nosite s tim?
3. Kako je rad uz studiranje utjecalo na Vašu motivaciju za studij?
4. Jeste li ikada posumnjali u sposobnost završavanja fakulteta zbog prevelikog opterećenja radnim i studijskim obavezama?
5. Jesu li Vas sumnje motivirale ili demotivirale?
6. Imate li neki komentar vezano uz poziciju studenta/studentice kojakoji radi ili nešto što želite ispričati, a nije obuhvaćeno pitanjima?

B) Zamolba za sudjelovanje u istraživanju

ISKUSTVO RADA PUTEM STUDENTSKIH UGOVORA

ISTRAŽIVANJE

Drage studentice i studenti,

Pozivamo vas na istraživanje koje se provodi u sklopu diplomskog rada pod naslovom *Rad preko studentskih ugovora – iskustva apsolvenata.*

U sklopu istraživanja provode se intervjui sa studenticama i studentima ovog studija s ciljem prikupljanja **vaših mišljenja o osobnom radnom iskustvu tijekom studija.**

Pripadate li skupini **redovitih studenata koji rade uz studij**, odslušali/e ste sva predavanja (u takozvanim ste „apsolventskim“ godinama studija gdje dovodite studij kraju), iz obitelji ste nižeg socioekonomskog statusa te je svrha vašeg rada uz studij financiranje osnovnih studentskih i životnih potreba, molimo vas da se odazovete pozivu na intervju. Očekujemo da će intervju trajati oko sat vremena.

Krajnja je svrha ovog diplomskog rada doprinos **izradi novog modela studentskog rada**, koja bi u sebi sadržavala zahtjeve i potrebe studenata koji rade uz studij.

Ako ste zainteresirani/e za razgovor, molim Vas da se javite na mail gloriagrujic@gmail.com, ili na mob:098/903-7942.

Lijepi pozdrav,

Gloria Grujić

C) Tipični primjer oglasa na *facebook* stranicama studentskih domova vezano uz kupoprodaju studentskih soba u svim varijantama: legalni ilegalac, kupovanje sobe u učeničkom domu itd.

 Šara - Studentski dom dr. Ante Starčević ...
54 min · 📍

Ima li još tko da nije dobio dom, a ne može si priuštiti i za stan i za život sa studentskim poslom = nema krov nad glavom, a faks počinje 1.10. ili je bio prošlih godina u sličnoj situaciji? Zna li može li se s ovima u SC-u pregovarati u takvim situacijama pa da zovu kad se nađe mjesto? Realno, na Šari je prošle godine stalno bilo mjesta, a ja bih rado završila fakultet, hvalaa.

👍👎 9

4 komentara

👍 Sviđa mi se

💬 Komentiraj

 ... a spavat ćemo na ulici na knjigama haha
Sviđa mi se · Odgovor · 54 min 😂 1

 ... k Imas na kvatricu hostel soul sa sobama bas za studente i cijena je 500tinjak kn, cula sam sve najbolje o njemu pa se probaj raspitati za to 😊
Sviđa mi se · Odgovor · 52 min 👍 2

👇 ... ć odgovara · 9 odgovora · 26 min

 ... Ć Đački u sopotu? Imaju paviljone gdje su samo studenti, provela sam dvije godine tamo. Doslovno ti je najbolje otici direktno tamo u upravu, objasniti situaciju i moguće da imaju mjesta 😊
Sviđa mi se · Odgovor · 36 min 👍 1

 ... Ć Hvala, provjerit ću. 😊
Sviđa mi se · Odgovor · 35 min

 Napišite odgovor... 😊 📷 GIF 😄

 ... Legalni ilegalac?
Sviđa mi se · Odgovor · 7 min

